

Handwritten signature or initials in blue ink.

ПСИХОЛОГИЯ

2'89

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ

Акад. Сава Гановски — председател

Ч л е н о в е

Хр. Бонев, К. Василева, В. Вичев,
Е. Генова, Ф. Генов, М. Драганов, Г. Йо-
лов, Д. Йорданов, И. Косев, Л. Мавлов,
Г. Пирьов, Б. Първанов

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Акад. Сава Гановски — главен редактор,
чл.-кор. проф. Г. Пирьов — зам.-главен
редактор, проф. д-р Ф. Генов — огл. се-
кретар

Ч л е н о в е:

ст.н.с. А. Петков, проф. д-р Д. Йорданов,
проф. Т. Трифонов, проф. Л. Мавлов,
доц. Кр. Крумов, Хр. Костадинчев

Р е д а к ц и я: София, ул. Никола Кофарджиев" № 14, тел. 54-12-95. Дадена за на-
бор на 10. II. 1989 г., подписана за печат на 20. IV. 1989 г.

Печатница „Георги Димитров“ — София, пор. 1285

СЪДЪРЖАНИЕ

Ф. ГЕНОВ — Психологически тренинг на ръководители	2
Психология на преустройството	
Ж. БУШЕВА — Психически бариери спрямо комплексната автоматизация	8
Обща и социална психология	
АТ. ШИШКОВ — Някои черти на личността на непълнолетния правонарушител	14
Н. СЪРБИНСКА — Мотивацията — условие за оптимизиране певческата дейност на учениците от начална училищна възраст	18
ЕМ. ДИМИТРОВ — Координация при междуличностните възприятия	22
Педагогическа и възрастова психология	
В. ПЕТРЕНКО, Д. МИХАЙЛОВ — Психосемантично изследване на социалните стереотипи у студенти от столицата и от провинцията	28
Д. БОШНАКОВА — Развитие на планиращата функция на мисленето у ученици от начална училищна възраст	36
Политическа психология	
Е. Я. ЯБЛОКОВА — Социалнопсихологически фактори за формиране и укрепване авторитета на съвременния партнен работник	41
Компютъризация	
О. К. ТИХОМИРОВ — Психология на компютъризацията	49
Трудова психология	
Р. ПЕТРОВА — Професионална удовлетвореност и образователно равнище	55
Медицинска психология	
В. ЙОНЧЕВ, Т. МАШОНОВА, В. ДЖОНОВ, А. ДОНЧЕВ, В. СИМОВ — Групова психотерапия при отворена хетерогенна група болни в психиатричен стационар	59

PSYCHOLOGY

Official Journal of the Bulgarian
Psychological Society
Sofia, N. Kofardjev № 14

ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ТРЕНИНГ НА РЪКОВОДИТЕЛИ

ФИЛИП ГЕНОВ

1. ПСИХОЛОГИЧЕСКАТА ПОДГОТОВКА НА РЪКОВОДИТЕЛИТЕ — НЕОТМЕНИМА ЧАСТ ОТ УПРАВЛЕНСКАТА ИМ ПОДГОТОВКА

Повишаващата се сложност на управлението както на стопанските, така и на държавните и обществените организации изисква професионализация и в дейността на техните ръководители. Днес е безспорно, че наред с другите професии се е оформила и професията на ръководителя. В сферата на стопанската дейност те са придобили званието „менажери“. Обикновено това са най-скъпо платените специалисти. Успехът или неуспехът на дадена фирма се свързва твърде често с качествата на нейните менажери. Много и разнообразни са изискванията към тяхната подготовка. Но особено голямо значение се отдава на умението им да работят с човешкия потенциал. От тяхното умение да подберат подходящи кадри, да ги насочват, да ги организират, да ги обучават и възпитават, да ги стимулират и оценяват и да ги ръководят зависи до голяма степен и успехът на съответната фирма.

Проблемът за повишаване професионализма в дейността на ръководните кадри все по-осезаемо се поставя и у нас. Полагат се усилия да се усвои изкуството на менажерите от преуспяващите фирми в развитите капиталистически страни. Полагат се усилия за подготовка на млади стопански ръководители. При тяхната подготовка се отчитат не само опитът на другите страни, но и националните и другите социални и психологически особености на нашите работници, специалисти и други социални групи.

На страната са необходими нов тип ръководни кадри, които да осигурят условия за по-ефективно разгръщане и използване на интелектуалния и специфично професионалния потенциал на нашия народ. Главното в преуспяването на страната е обезпечаване разкрепостяването на творческите сили, на енергията на личността. Това налага ръководителите да познават психиката на ръководените, да овладеят механизмите за ефективно психологическо въздействие, да създават условия за формиране на необходимата им психика.

Дейността на ръководителите е интелектуална дейност. Те въздействат и изменят в необходимата посока психиката на ръководените. По своята същност ръководното въздействие е и психологическо. Във всички фази на ръководната дейност — изучаване потребностите и интересите на потребителя и производителя; определяне целите и задачите на организацията, избиране пътя и средствата за тяхното изпълнение; организацията на човешкия и техническия потенциал, контрола, помощта, стимулирането, оценката и разпределението — вземат участие съответни психични процеси. Те са механизмите, чрез които се пренасят съответните идеи, т. е. съдържателната част на ръководните процеси. По своята същност ръководната дейност е психическа. Чрез нея се стимулира психическата възприемателна, преработвателна и саморегулационна дейност на ръководените. Това налага ръководителите да притежават съответна психологическа култура.

Не случайно успехите на преуспяващите фирми се обясняват с умението на техните ръководители да използват психологическите знания и умения в работата им с ръководените. Централният комитет на БКП в течение на 4—5 години взе две решения за увеличаване относителния дял на психологиче-

ската наука в обучението на ръководните кадри и в използването на психологическите изследвания за повишаване научността на управлението и в частност в работата им с хората.

Всичко това налага да се разширява психологическата подготовка на ръководителите и приваждането ѝ в съответствие с изискванията към ръководните кадри да създават условия за разгръщане инициативата и творчеството на обикновените труженици.

Големи изисквания се предявяват не само към познанията, но и към уменията на ръководните кадри при работата им с хората. В условията на борбата срещу фашизма и капитализма нашата партия натрупа богат опит в индивидуалната работа с трудещите се. В условията на командно-административната система авторитетът на властта в много случаи компенсираше или заместваше авторитета на личността. В условията на демократизацията и гласността авторитетът на ръководителите ще се определя преди всичко от хуманните и професионалните им качества.

Психологическата подготовка на ръководителите става неотменима, и то не допълнителна, а една от основните съставки на тяхната управленска подготовка. Нещо повече, тя спойва в единство останалите страни на управленческата подготовка (идеологическа, политическа, професионална, организаторска, комуникативна и др.).

2. СЪЩНОСТ И ВИДОВЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ТРЕНИНГ

Психологическата подготовка на ръководителя се извършва както едновременно с другите видове подготовка, така и по специален начин. Това налага при овладяване на знанията и уменията от другите страни на подготовката на ръководителя да се отчитат не само влиянието, но и изискванията на психологическата подготовка. Чрез тях се съдейства за развитието на мисленето, въображението, на паметта и волята на ръководителя. Но наред с комплексността, особено при проблемното обучение на ръководителя, е необходимо да се провежда отделно и специализирана психологическа подготовка. Чрез нея се формират умения за използване психичните и другите социални механизми за въздействие на ръководителя върху другите. Обект на тренировка са ръководната възприемливост, ръководното мислене, ръководното въображение, ръководната и психичната готовност, адекватността на възприемането на другите и ефективността на тяхното въздействие. Особено голямо значение има обучението на ръководителя в условия, близки до ръководната дейност. Този вид подготовка може да се извършва както при самостоятелната ръководна дейност, така и при груповата. Под психологически тренинг или тренировка следва да се разбира онази тренировъчна дейност, чрез която целенасочено се формират определени изменения в психиката на даден човек, които приваждат неговата подготовка в съответствие с поставените цели. Главното в психологическата подготовка на ръководителя е да се извършват трайни и полезни за неговата ръководна дейност изменения в психиката. Този подход изисква към психологическия тренинг да се отнесат не само тренировките в процеса на груповото общуване, но и в останалата дейност на ръководителя.

В литературата се обръща особено внимание на социалнопсихологическия тренинг. Според Л. А. Петровска „В най-широк смисъл под понятието социалнопсихологически тренинг обикновено се разбират своеобразните фор-

ми на обучение, даващи знания и отделни умения в сферата на общуване, а също така и форми, съответстващи на тяхната корекция".¹ Същото определение, пък и причината за появата на *социалнопсихологическия* тренинг са свързани с усъвършенстване уменията на ръководителя да общува. Този вид психологически тренинг не изключва *индивидуалния*. Вярно е, че основната дейност на ръководителя е свързана с въздействие върху ръководените. Но то не се осъществява само пряко, чрез общуването, но и непряко. Ръководната дейност включва и такива индивидуални видове дейности, които привеждат подготвеността и мобилизационната готовност на ръководителя в съответствие с предявените към него изисквания. В понятието социалнопсихологически тренинг следва да се включат не само тренировките на ръководителя в процеса на общуване, но и тренировките на ръководените при взаимовлиянието, взаимовъздействието и взаимодействието им както с ръководителя, така и с останалите труженици в съответните групи. Този подход дава възможност да се изучава и използва не само *индивидуалният*, но и *груповият* психологически тренинг.

Спецификата на ръководната дейност обуславя и спецификата на видовете тренинг. Така например широко разпространение може да получи тренировката на ръководителя при вземане на решения, при даване на указания, при правене на преценка и при неформалното общуване. Увеличаването на относителния дял на психологическия тренинг в системата на подготовка на ръководните кадри ще позволи да се разработи многоаспектна система за психологическа тренировка на ръководители от различни отрасли, от различни йерархични равнища и при различни условия на ръководната дейност. Практиката очаква от пионерите на психологическия тренинг съответни учебни пособия.

В зависимост от използваните допълнителни средства психологическият тренинг може да бъде: *видео*, *кино*, *словесен* и други видове, *образен*. Особено ефективен е видеотренингът.

3. ОСНОВНИ НАПРАВЛЕНИЯ НА ПСИХОЛОГИЧЕСКИЯ ТРЕНИНГ С РЪКОВОДИТЕЛИТЕ

Психологическият тренинг не е самоцелен. Това не е и учебна дейност за разнообразяване на използваните учебни средства. Това е по същество система от последователни тренировъчни въздействия за постигане желани от педагога изменения в психиката на обучавания за ръководна дейност. Целите на тренинга се определят от целите, които трябва да постига съответният ръководител. Те се определят и от степента на подготвеност на неговите качества. Ето защо, преди да се започне тренинг с даден ръководител, трябва да се извърши психодиагностичен преглед за установяване слабите места в неговата психологическа подготовка. Тя също не е самоцелна. Структурата и равнището на компонентите на психологическата подготовка трябва да съответстват на изискванията към нея, което значи да съответстват и на равнището на останалите страни на управленската подготовка. Това налага да се адаптират или да се създадат нови методики за психодиагностика на ръководителите. Те от своя страна ще стимулират по-нататъшното развитие на методо-

¹ Л. А. Петровская, Теоретические и методологические проблемы социальнопсихологического тренинга. М., 1981, с. 103.

² Ив. Иванов. Социалнопсихологическата тренировка в системата за подготовка на ръководителя, сп. Психология, бр. 1/1985.

логията на изучаване както на индивидуалната, така и на груповата психика в сферата на управленската дейност. В условията на преустройството особено голямо значение придобива психологическият тренинг в следните направления: тренировка на ръководно мислене; тренировка на адекватно възприемане на другите; тренировка на търпение за изслушване и стремеж за разбиране на другите; тренировка на полемизиране; тренировка на решаване на социални конфликти; тренировка за въздействие чрез външността и „етикицията“ на поведението; тренировка на умения за манипулация на други; тренировка на поведение в стресови или друг вид екстремални ситуации; тренировка за колективно сътрудничество с ръководените, с равните и с по-високостоящите в съответната йерархия; тренировка на необходими за работата неформални контакти; тренировка за вземане самостоятелни решения; тренировка в рискови ситуации за поемане на разумен риск; формиране на оптимални структури на ценностни критерии за индивидуално и социално поведение и други.

В зависимост от служебната йерархия на влизащите в контакт с даден ръководител се определят и други видове тренинг. При психологическата тренировка на ръководители да провеждат беседи с други лица се установиха значителни различия при различните видове тренингове. Например един е подходът, когато ръководителят приема посетители (по служебни или по лични въпроси) в своя кабинет и друг, когато отива в предприятия или населени места и води беседа с различни труженици. Различия има и когато ръководителят говори на публични събрания, когато говори на заседания, на съответен колективен ръководен орган и когато говори на служебно съвещание и т. н. Всяка от посочените форми на общуване изисква и съответна психологическа, професионална, политическа и други видове подготовка.

4. ОРГАНИЗАЦИЯ И ПРОВЕЖДАНЕ НА ЗАНЯТИЯТА ПО ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ТРЕНИНГ

Всяко занятие по психологическия тренинг, като педагогическа единица, има своя педагогическа цел. Участникът в занятието трябва да разруши нещо в себе си, да изгради нещо ново в себе си или трябва да утвърди нещо съществуващо. Успехът на социалнопсихологическия тренинг не зависи само от ръководителя, но и от неговия партньор в диалога. Една от най-често използваните форми на тренинг с групи от краткотрайните курсове в АОНСУ е диалогът между ръководител и ръководен. Тази форма на общуване е най-разпространена и в практиката на управлението. Изследването на практиката дава възможност да се установят както положителните, така и отрицателно действащите фактори върху успеха на диалога. Провежданото обучение се оказва подходящ метод за комплексно изследване умението на ръководителите да водят общуване. Механизмът на разговора между ръководителя и други лица може да се представи по следния начин. Когато например ръководителят има потребност да беседва с даден подчинен, с партньор или с други, поема инициативата да се срещне с тях. След осъществяване на срещата започва разговорът. Ръководителят информира своя партньор по вълнуващия го проблем. На свой ред партньорът изяснява и своята позиция. Ръководителят го изслушва внимателно, прави сравнения, извършва оценяване и заема съответна позиция. В резултат на този разговор се постига: взаимно разбиране, подпомагане, сътрудничество или възникване на конфликт.

Полученият резултат се съпоставя с потребността от разговора и на тази основа се оценява резултатът от диалога като положителен или отрицателен. Практиката показва, че успехът на диалога зависи от уменията на двамата партньори да се познават потребностите и интересите на другия; да търсят съпадения на интересите си; да познават стила на мислене и поведение на другия; да познават конкретното му психично състояние. Само на тази основа се постига взаимно, и то адекватно, разбиране, намиране на общи интереси, удовлетвореност, изработване стратегия за взаимност или неразбиране, заблуждение, неудовлетвореност и конфликтност. Ще приведем една от използваните ситуации на беседа по време на приемния ден за граждани на първия секретар на един общински комитет на БКП. При него идва безпартиен механизатор от селското стопанство в едно от селищата на общината. Техническият секретар на комитета им поднася чай. Беседата продължава 30 минути. От тях 3 минути говори механизаторът, а останалите 27 минути — секретарят. Механизаторът го изслушва внимателно. Техническият секретар уведомява, че съгласно графика на приема очаква да влезе следващият посетител. Секретарят на общинския комитет на БКП става и подава ръка за довиждане. Механизаторът му благодари за топлия прием и си излиза. След две седмици в общинския комитет на БКП постъпва изложение от механизатора за нередности, извършвани от партийни членове.

Възниква проблемна ситуация. Защо механизаторът, след като е благодарил на първия секретар на общинския комитет, е останал недоволен от посещението си?

Тази ситуация се проигрива от двама курсисти. Единият изпълнява ролята на секретаря, а другият — на механизатора. С помощта на видео се записва цялата среща. След това се повтаря пред участниците в ситуацията и останалите курсисти. Под ръководството на ръководителя на занятиято се провежда обсъждане на поведението на участниците в разговора. Търсят се варианти на правилно или неправилно поведение на двамата участници в разглежданата ситуация. Обсъждането е с участието на цялото учебно звено, трябва да се даде отговор на въпроса — защо е останал недоволен механизаторът от разговора със секретаря на комитета? След като не постъпват повече варианти на отговори, и ако не са вече дадени, ръководителят на занятиято предлага и още следните:

1. Като благодари за топлия прием, механизаторът изразява своето отношение към секретаря на общинския комитет като представител на важна институция, но не и по повод отношението му към поставения от механизатора проблем.

2. Механизаторът е слушал внимателно секретаря на общинския комитет на БКП, за да разбере отношението му към повдигнатия от него проблем.

3. Инициативата за разговора е на механизатора. Секретарят трябва да му задава въпроси, за да получи нова информация по поставения от механизатора проблем.

4. Приемът на секретаря на общинския комитет на БКП е да се информира за повдигнатите от гражданите проблеми, да научи причините, да съдейства за тяхното решаване, за да укрепва тяхното доверие в комунистическата партия.

5. Секретарят на общинския комитет на БКП познава тези случаи и смята, че сигналите, които са постъпвали както по-рано, така и сега нямат реално основание.

6. Между механизатора и комунистите, за които сигнализира в общинския комитет, има създадени лични отношения,отразяващи се на тяхната съвместна работа.

Участниците в занятието могат да изберат един от посочените или някой посочен допълнително от тях отговор на възникналата проблемна ситуация.

На основата на анализа за начина на представената проблемна ситуация се установява какъв би трябвало да бъде оптималният вариант на провеждане на разговора между един безпартиен и секретар на общински комитет на БКП по повод на авторитета на комунистите. Чрез занятието се анализира стилът на секретаря на партиен комитет при общуване с безпартийните в условията на командно-административната система и в новите условия на демокрация и гласност. По същество се разработва модел за този нов стил.

Обръща се внимание на жестикулацията, на тона, на използваните думи, на говоренето по това време по телефона и т. н. Всеки от участниците се поставя на мястото на секретаря на комитета или на мястото на механизатора. Разгръща се дискусия между двата екипа. Целта е да се разкрият повече положителни и отрицателни страни във всеки от участниците в разговора. Накрая на занятието трябва да се оформи оптималният модел за прием на секретаря на БКП с безпартиен труженик в условията на демокрацията и гласността.

Провеждат се и други видове занятия.

PSYCHOLOGICAL TRAINING OF MANAGERS

Ph. Genov

On the basis of accumulated experience in psychological training of managers the author outlines some main points of this activity. The role is shown of both individual and group training. The variety of forms of conducting psychological training are pointed out and a concrete problem situation which really happened in the reception hall of a party secretary of community level is described. The aim of the courses for preparation of managers is the formation of an optimum model of the behaviour of a responsive political worker in his reception room, as well as to develop investigative thinking, professional competency, independence, polemical skill of fighting for one's own point of view etc, qualities which are necessary for a good, responsive political worker.

Психология на преустройството

ПСИХИЧЕСКИ БАРИЕРИ СПРЯМО КОМПЛЕКСНАТА АВТОМАТИЗАЦИЯ

ЖИВКА БУШЕВА

1. ИЗХОДНИ ПОСТАНОВКИ

Изграждането и успешното функциониране на комплексни автоматизирани обекти¹ е свързано с преодоляване от страна на хората, участващи в този процес, на много трудности и психически бариери от различен порядък. Положителното в последните години е, че проблемът за психическите бариери се поставя не само от психолозите, но и от стопанските ръководители, инженерно-техническия персонал, икономистите. За тях психическите бариери най-често се свеждат до „консерватизма, който има измеренията на пасивна и активна съпротива срещу новото“² или на бягство от отговорност³, при неотчитане на човешкия фактор.⁴ Инертността в мисленето и поведението води до възприемане позицията на „изчакване“⁵, която задържа реализацията на потенциалния ефект от новата техника.

Причините за това са породени от особености на производствената ситуация. Управляващите организации изискват преди всичко изпълнение на производствения план, което е една от основните причини за отрицателно отношение на ръководителите към нововъведенията. В много предприятия дори е станало норма да изпращат в края на месеца, когато „планът гори“, в производството специалисти от службите на главния инструктор, главния технолог, от изследователските отдели. Последиците от подобно „гасене на пожари“ са в различни направления. Трудът на висококвалифицираните специалисти в производството не е ефективен, тяхната основна работа изостава. У работниците се формира неправилно отношение към инженерно-конструкторския труд, спада престижът му.

По този начин психическата бариера на страха от неизпълнение на плана, за сметка на внедряване перспективни научно-технически нововъведения, характерна за ръководителите от по-високите равнища, чрез реакция на верижно влияние се трансформира и получава различни конкретни прояви сред отделните групи работници и служители. У тях се формира пренебрежително отношение към възможни научно-технически нововъведения, психическа неподготвеност за възприемането им в случай на предстоящо внедряване и пасивност, които са предпоставка за поява на психически бариери.

¹ Имат се предвид гъвкави автоматизирани производствени системи (ГАПС), автоматизирани технологични линии (АТЛ) и модули (АТИ).

² Б. Бенев, Д. Денев. Ускорено внедряване на научно-техническите нововъведения, в сб. ТПР и НТП, С., 1984, с. 130.

³ В. Каржан, А. Круг. Внедрению гибких систем-комплексный подход, сб. Ускорение, Актуальные проблемы социально-экономического развития, М., 1968, с. 95.

⁴ О. Королев, Что мешает работать по новому, в същия сб., с. 324.

⁵ Р. Р. Сулейманов. Управленческое консультирование внедрения НТП, сб. Управление НТП на предприятия, Новосибирск, 1986, с. 213.

Психическите бариери наистина съпътстват значимите научно-технически нововъведения. Редица автори акцентират върху тяхната закономерна поява, изследват същността и конкретните им разновидности на проявление в процеса на внедряване⁶.

Преустройството в социално-икономическата сфера се съпровожда от сложни и нееднопосочни социалнопсихологически проблеми. Привържениците на старите идеи, стереотипи на мислене и действие не отстъпват доброволно своите позиции. В същото време ентузиастите на научно-техническия прогрес, сред които има и много стопански ръководители, се стремят колкото е възможно по-бързо да внедрят най-прогресивните научнотехнически решения. Този прогресивен в основата си процес на максимално бързо внедряване крие опасности. При внедряване на комплексни автоматизирани обекти той може да играе ролята на допълнителна причина за възникване на психически бариери.

У нас внедряването на комплексната автоматизация е реално за сравнително ограничен кръг предприятия, главно на машиностроенето, но в същото време е основно стратегическо направление на преустройството в производствената сфера.⁷ В известната ни литература все още липсва цялостно социално-психогическо изследване на тези проблеми. Това ни насочи към провеждане на конкретно социалнопсихологическо изследване в предприятия, внедрили първи комплексната автоматизация.⁸ Една от работните хипотези беше, че внедряването на гъвкави автоматизирани производствени структури е съпроводено с възникване на психически бариери спрямо автоматизацията. Тази хипотеза се потвърди само частично, но постави разглеждането на проблема в друг аспект. Оказа се, че психическите бариери са по-типични не на етап внедряване, а при редовно производствено функциониране. Същевременно, доколкото не си поставяме като задача теоретичното разглеждане на психическите бариери, ще се ограничим с някои основни постановки, необходими за анализа на емпиричната информация.

Факторите, водещи до възникване на психически бариери спрямо автоматизираните обекти, могат да бъдат както от обективен, така и от субективен характер. Всяка обективно съществуваща трудност, която трябва да се преодолява при усвояване на новата дейност, пречупена през призмата на конкретната обстановка, на системата ценностни ориентации и фиксирани социални установки, може да се трансформира в психическа бариера. Преодоляването на трудностите в процеса на внедряване обаче не винаги води до възникване на психически бариери. Това зависи не само от съответствието или несъответствието между потребностите и ситуацията, което определя насоката на формиране на моментната установка, но и от индивидуалните особености, социален опит, образование, степен на подготвеност, мотиви.

⁶Б. Д. Парыгин, Научно-техническа революция и личност, М., 1978 г., с. 174; Ф. Генев, Ж. Бушева, Психология управления и барьеры на пути внедрения АСУ, в сб. Методология инженерной психологии, психологии труда и управления, М., 1981, с. 59; Б. Ф. Ломов, Человек и автоматы, М., 1985, с. 70; Ф. Генев, Психичните бариери, С., 1988, с. 91; Хр. Костадинчев, Социално-психологически проблеми на иновационния процес, АОНСУ при ЦК на БКП, лекция, С., 1988, с. 19 и др.

⁷Т. Живков, Основни положения на концепцията за по-нататъшно изграждане на социализма в НРБ, Юлски пленум на ЦК на БКП, 1987 г., Партиздат, С., 1987 г., с. 78.

⁸В разработката са използвани данни от конкретни изследвания, проведени в периода 1984—1986 г. в НИК по роботика „Берое“ и ИЗОТ — гр. Стара Загора, ЗММ „Г. Костов“, „Средец“, „6-ти септември“ и др. — гр. София, на два етапа с методите: интервю, беседа, анкета и проучване на документи. Изследвани бяха общо 276 души.

В операционален порядък психическите бариери спрямо внедряването на комплексни автоматизирани обекти могат да се определят като сложен и относително динамичен психически феномен, възникващ при несъответствие между потребностите, системата фиксирани установки, ценностни ориентации и възникналата на тяхна основа моментна установка, от една страна, и характеристиките на конкретната ситуация, от друга. Психическите бариери имат свои измерения, които могат да бъдат систематизирани по следния начин:

- причини за възникване на психическите бариери — съвкупността от фактори, които обуславят появата им;
- граници на разпространение — или за каква част от работещите в автоматизираните цехове са характерни;
- задълбоченост на психическите бариери — степента на отрицателно отношение към автоматизацията;
- външен израз на психическите бариери — конкретните форми на проявление;
- значимост — доколко тяхното наличие е съществена пречка за успешно внедряване на автоматизираната система;
- продължителност на действие — времето, необходимо за преодоляване и неутрализиране на психическите бариери.

2. ПСИХИЧЕСКИ БАРИЕРИ, ВЪЗНИКВАЩИ В ПРОЦЕСА НА ВНЕДРЯВАНЕ

Данните от проведените изследвания не ни дават основание да говорим за наличието на психически бариери от масов порядък. При провеждане на първото изследване в ГАПС „Берое“ констатирахме наличието на сериозна и задълбочена психическа бариера у един от работниците. Проведената с него беседа, както и мнението на началник цеха и някои от неговите колеги, изразени в интервютата, ни дават основание да считаме, че при него е била налице психическа бариера, основана на личния социален опит и на индивидуалните характеристики. Работникът е имал дългогодишен трудов опит в цеховете с традиционно производство, което заедно с възрастта (над 40 г.) явно са затруднили процеса на адаптация. Трайно изграденият преди промяната работен стереотип, както и някои индивидуални особености, като притесненост и трудна адаптивност към новия колектив (изграден основно от млади хора), са също причина за възникване на психическата бариера. Подобни единични случаи се наблюдавани в още две от изследваните предприятия. Това са типични за етап внедряване първични психически бариери на стереотипа и неадаптивността.

Проведените беседи с ръководители на цехове свидетелстват по косвен път, че в самото начало, при монтажа на машините и пробното пускане на ГАПС, може би са били налице психически бариери с ограничено разпространение, краткотрайни, незадълбочени и незначими. Ръководителите споделят, че в първите дни отделни работници са ги търсели за разговор, изразявали са съмнение дали ще се справят, дали ще се научат да работят с новите обработващи центрове и терминалите към тях. При това всеки от тези работници е идвал сам и е държал ръководителят да не оповестява неговите опасения и съмнения пред колегите от цеха. Тази косвена информация, в изследователски план, не ни дава достатъчно основание да определим точно имало ли е психически бариери сред работниците или не. Може само да предполагаме, че за

твърде кратко време те са се появили при отделни настройчик-оператори. Могат да бъдат определени като психически бариери на първоначалната професионална неувереност.

При специалистите — програмисти и оператори, работещи в командна зала, няма данни за наличието на каквито и да било психически бариери в процеса на внедряване въпреки многото трудности, които е трябвало да преодоляват.

Най-съществени от причините за липса на психически бариери на етап внедряване е специалният подбор на кадрите, осъществен от ръководствата на предприятията. В автоматизираните цехове няма работник с по-ниско от средно образование. Не без значение е и определено младата възраст на изследваните, която е била и един от основните критерии при подбора. От изследваните в софийските предприятия 57,07% са на възраст до 30 години, а 30,08% между 31 и 40 години. От изследваните в ГАПС „Берое“ 34,69% са на възраст до 24 г., 22,24% — от 25 до 29 г., 26,55% — от 30 до 34 г. и 11,32% — от 35 до 40 години.

Първичните по отношение на внедряването (по време съпътстващи го) психически бариери са естествено явление. Те са свързани главно с недостатъчна информираност и подготвеност, с липса на конкретни трудови умения и опит. Обикновено имат пасивен поведенчески еквивалент. Поради своята незадълбоченост лесно и бързо се преодоляват и не притежават потенциални възможности за разпространение. Могат да се появят под формата на настроения, емоционални преживявания и повишено психическо напрежение.

3. ПОЯВА НА ВТОРИЧНИ ПСИХИЧЕСКИ БАРИЕРИ ПРИ ФУНКЦИОНИРАНЕ НА КОМПЛЕКСНИТЕ АВТОМАТИЗИРАНИ ОБЕКТИ

Изграждането на комплексни автоматизирани обекти и постигането на оптимално производствено функциониране е продължителен процес. В хода на този процес се изменя и отношението на хората към автоматизираната система, като се започне от времето за подготовка, през етап внедряване — до редовна производствена експлоатация. Различните социалнопсихологически проблеми са сложно взаимосвързани и имат различни проявления и значение в отделните етапи от изграждане на комплексните автоматизирани обекти. Тази динамична обусловеност е характерна и за съпътстващите внедряването и функционирането психически бариери. При несъответствие между моментните установки за практическо и комуникативно поведение и особеностите на внедрената автоматизирана система психически бариери, не проявили се в началния етап. Вторични психически бариери можем да наречем тези, които възникват след внедряването вследствие на силно действащи фактори на етап функциониране, които не са се проявили преди това.

Вторични психически бариери могат да възникнат като естествено следствие от разочарованieto сред тези групи специалисти и работници, които първоначално безрезервно и с ентузиазъм са тръгнали към внедряването, както и при всички с положителна установка и мотивация.

Първичните психически бариери възникват най-често при липса на положителна установка спрямо автоматизацията, основаваща се главно на недостатъчна информираност и подготвеност. При вторичните психически бариери механизмът на възникване е противоположен. Положителната установка

ка и мотивация са съществували. Информираността, подготовката и началното усвояване на новата дейност са формирали определени представи и очаквания у хората. Оказва се обаче, че при редовното производствено функциониране формираните представи и очаквания не се покриват с производствената реалност. Колкото по-голямо е това разминаване, толкова по-сериозни и задълбочени са възникналите вторични, спрямо внедряването, психически бариери. Следователно или предварителната информация е била силно идеализирана, или първоначалният проект не е реализиран в предвидения вид.

Аналитичното съпоставяне на резултатите от анкетните изследвания с информацията, получена в хода на интервютата и беседите, ни дава основание да считаме, че у една част от изследваните по време на проучването са били формираны вторични психически бариери. Това е сравнително малка част от работещите в автоматизираните цехове (средно 10,12 за всички предприятия). Промяната в мотивацията от положителна в отрицателна за 6,69% от изследваните в столичните предприятия е показател за възникналите вторични психически бариери. Те се дължат на непокриване представите и очакванията по отношение на съдържанието на труда, с които специалистите и работниците са започнали работа. Това са вторични психически бариери на песимизма и разочарованията. Допълнителен показател за наличието на вторични психически бариери е твърдото намерение на 17,25% да напуснат автоматизираните цехове въпреки положителната начална мотивация. Неправомерно би било да считаме, че психическите бариери са характерни за всички желаещи да напуснат автоматизираните системи. По-лошото е, че е налице тенденция за по-нататъшно разпространение на този вид бариери, тъй като 15,48% от изследваните се колебаят дали да не напуснат новата работа. Очерталото се потенциално текучество е индикатор за разпространението на вторичните психически бариери.

Анализът на емпиричната информация разкрива твърде специфична обстановка в процеса на редовно производствено функциониране. В нейния контекст проблемът за вторичните психически бариери получава съвършено други измерения и смисъл. Значителното мнозинство (71,79%) от решилите да напуснат автоматизираните цехове и от колебаещите се (77,14%) в същото време имат изразен личен интерес спрямо автоматизацията. Очерталата се противоречива ситуация е сложна и нееднозначна. При съпоставка с основните трудности и проблеми при усвояване на новата дейност, влияещи върху удовлетвореността, става ясно, че разочарованията и появата на вторични психически бариери се дължат на конкретно осъществения, но се пренасят върху автоматизирания обект въобще. За 28,57% от изследваните в ГАПС „Берое“ разочарованието и неудовлетвореността са свързани с различни технически и технологически въпроси, които пораждат психически бариери на професионалната неудовлетвореност. При програмистите и операторите, работещи в командна зала, основна причина за поява на вторични психически бариери е изразеното мнение на 32,07% от тях, че не ги разбират и не ги дооценяват както другите, така в известен смисъл и ръководителите. Те могат да се определят като бариери на социалното недооценяване.

Липсата на техническа документация и програмни продукти, неосигуреността с професионално значима информация закономерно пораждат психически бариери на информационната несигурност. В същата посока действа нормативно недооформеният официален статус, неособено високият социален престиж.

При тези характеристики на ситуацията възникването на вторични психически бариери е многофакторно обусловено явление, съпътстващо практическото функциониране на комплексните автоматизирани обекти. Отрицателният ефект е свързан не толкова с границите на разпространение на психическите бариери, които бяха ограничени в момента на изследването, колкото с очерталата се тенденция за тяхното по-разширено разпространение и крие опасност от по-масово неверие в предимствата на автоматизираното производство. Проецирането на неверието в перспектива е социално много по-отрицателно, отколкото естествената първоначална негативна реакция.

Закономерно намаляващият, присъщ за етап внедряване, ентузиазъм и отпадащата наднормативна активност в случаите на вторично възникнали психически бариери водят до прояви на квазинормативна активност.⁹ Отрицателна спрямо развитието на автоматизацията, тя поражда безразличие, затваряне на личността в себе си, ограничаване дейността до формално изпълнение на производствените задачи. При конструктори, технолози и програмисти води до разочарование и отказ от творческа дейност. Отпадат възможните, вътрешно присъщи стимули за взаимно индуциране на идеи и творчески решения. По същество това е загуба на значим интелектуален потенциал.

Изграждането на гъвкави автоматизирани производствени структури поражда психически бариери, различни по вид при етап внедряване и в процеса на редовно производствено функциониране.

В процеса на внедряване възникват първични, по отношение автоматизираната система, психически бариери в две основни разновидности. Барьератата на стереотипа и неадаптивността, която е задълбочена и трайна, се наблюдава в отделни единични случаи. Барьерата на първоначалната професионална неувереност също не е от масов порядък, като е краткотрайна и незадълбочена. Първичните психически бариери, както показват данните от много други изследвания¹⁰, са типични за процеса внедряване на научно-технически постижения.

При редовно производствено функциониране на автоматизираните обекти се проявяват вторични психически бариери: на песимизма и разочарованието, на професионалната неудовлетвореност, на социалното недооценяване, на информационната несигурност. Появата им се дължи не толкова на самата същност на автоматизираните обекти, а предимно на непълно или несвършено изградения конкретен вариант. Възникват вследствие на непокри-ти очаквания и разочарования. Не са от масов порядък, но е налице тенденция за по-разширено разпространяване. Вторичните психически бариери са специфично явление, проявяващо се в процеса на редовно производствено функциониране при автоматизираните обекти, нетипично и ненаблюдавано при внедряване на други научно-технически новости.

⁹ В. А. Петровский, Д. Я. Глагман, Влияние личности руководителя на внеормативной активности коллектива. Всесоюзной симпозиум. Кострома, 1986 г., Тезисы научных сообщений, част II, с. 84

¹⁰ Ф. Генов, цит. произв., с. 92—93, Хр. Костадинчев, цит. произв. с. 20 и др.

Zh. Busheva

The main types of psychic barrier interfering with the different stages of development of flexible automated production units are considered, as well as the factors which determine them, their dimensions and changing. On the phase of introduction, primary psychic barriers are manifested which are characteristic for every process of technological innovation. In the process of regular productive functioning secondary psychic barriers arise as a specific phenomenon in the building of automated units. They are caused by imperfections and oversights in concretely built systems and are further projected in relation to the automated production becoming a tendency toward larger occurrence.

НЯКОИ ЧЕРТИ НА ЛИЧНОСТТА НА НЕПЪЛНОЛЕТНИЯ ПРАВОНАРУШИТЕЛ

АТАНАС ШИШКОВ

За изясняване личностовата характеристика на непълнолетния правонарушител е целесъобразно да се проследят доминиращите тенденции в неговата социална насоченост, тъй като личността се изгражда в системата на обществените отношения и представлява социалната същност на отделния човек. За това несъмнено има значение и наличието на едно или друго болестно състояние, което най-често не оневинява, но улеснява изграждането на асоциална стереотипност (2).

С помощта на медицинско-психиатрично изследване и психологично тестване ние се постаряхме да установим някои черти в личността на младия правонарушител и да направим някои изводи.

Приложени бяха следните методи: 1) медико-психиатричен; е) експериментално-психологичен, 3) статистичен с използване на алтернативен анализ за значимост в разликите

Инструментариумът включва:

1. Анкетна карта за медицинско-психиатрично изследване и анамнезно проследяване.

2. Въпросник на Айзенк — българска адаптация на Паспаланов—Щетински, показващ наличието на невротизъм, психотизъм, искреност на отговорите и поляризационните измерения на личността в екстра- и интраверзност.

3. Проективния тест на Розенцвайг — българска адаптация на К. Мечков, отчитащ прага на фрустрационната готовност и приспособимост към социалната среда.

4. Скалите на Бек и Минесота (ММРІ — модификация на А. Кокошкарова) за преценка на депресивността и

5. Въпросник на Бъс—Дюрки, скалиращ отделните варианти на агресивността.

Обект на проучването бяха 59 юноши и младежи, извършили противоправни деяния, разпределени в две подгрупи: 1 подгрупа — осъдени и затво-

рени, и II подгрупа — неосъдени лица. Всички са във възрастния диапазон 14—25 години.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Проучването показва, че 48,28% имаха психически отклонения в рамките на гранични психопатологични състояния. Така 27,58% от тях се оказаха с психопатия, 3,45% — с невроза, 6,90% — с енцефалопатия, 6,90% — с наркомания и 3,45% — с олигофрения.

При 44,83% от изследваните се установи наследствена обремененост с психични страдания, от които най-голям се оказа процентът на хроничния алкохолизъм — 27,59 (или 61,54% от обременените). След тях са психопатията и олигофренията — по 6,90% (15,38% от обременените) и шизофренията и епилепсията — по 3,45% (7,69% от обременените). Така за престъпното поведение, както виждаме, най-съществено значение има хроничният алкохолизъм, от който боледуват родителите в 75% от всички родственици. Това довежда до нарушаване на емоционалния климат и на груповата динамика в семейството.

Минималната мозъчна дисфункция, заболяванията на ЦНС и невротичните прояви в ранното детско развитие установихме в 72,43%, което показва значителна личностова ранимост и засилена фрустрационна готовност.

Употребата на алкохол — многократно доказван фактор, констатирахме при 68,97%, от които 44,82% са употребили алкохол непосредствено преди инкриминираното деяние.

От фрустриращите фактори на личността най-значими се оказаха нарушените семейни взаимоотношения. Така конфликтността между родителите отчетохме при 48,28%, депревата със загуба на родител поради развод или смърт в 41,38%, а лошите отношения на родителите към децата — в 58,65%. Правилно и умерено грижовно отношение имаха само 17,24%.

Личностовият въпросник на Айзенк показва, че 70,40% са искрени в твърденията си. Екстраверти се оказаха 16,80% и интраверти — 16%. Така нормовертираността остана в рамките на 67,20% — достатъчно голям процент, за да се отчете, че полярността не играе съществена роля за девиантното поведение. По-значително повишение констатирахме при невротизма — достигащ 28%.

Изследванията с пробата на Розенцвайг разкри намалена социална приспособимост в 68,97% (където ОГС бе 0,1 и 2).

Насочената навън агресивна реактивност (E—E) се оказа 51,72%, а насочената към субекта непримиримост (I—I) — 77,59%, което говори за по-близка до депресивната обосновка на поведенческата изява. Това се подчертава и от индекса $\frac{\text{активност}}{\text{пасивност}}$, който определя поведението на личността

при фрустрация с помощта на формулата $e \frac{+1}{2m}$ (Добрева—Кондова, Петкова, 1984). Оказа се, че цялата група има индекс 0,78. Това означава, че изследваните лица са блокирали поради „липса на мнение, личен опит или проява на характерови особености в ситуация на затруднение“. Или тези лица са с преобладаващ „външен контрол“ (V. Джо, 1971) и не проявяват достатъчно инициатива при фрустрация въпреки повишената им непримиримост. Според V. Джо лицата с външен контрол са неспособни за конструктивен отговор. Така с нарастване степента на външна локализация на контрола намаля-

ва способността за ефективно справяне с фрустриращите фактори. Тези лица са по-тревожни, по-агресивни и по-догматични. Подозрителни към другите и неуверени в себе си, те се преживяват като страдащи и безперспективни. За оформяне на този характер има значение преди всичко обгрижването на децата в микросоциалната среда. Или както V. Джо твърди „ . . . свръхпротекцията. . . и наказанията водят до създаване на външен контрол, който предразполага към невротични реакции, агресивност и песимизъм. . . “ — психични феномени, оформящи картината на една фрустрационно обусловена депресия.

Проверката за наличието на депресивност при изследваните извършихме с помощта на скалата на Бек и установихме, че 62,71% действително споделят депресивна симптоматика, като 18,65% бяха с лека, 22,03% с умерена и 22,03% с тежка депресия. Най-големи стойности имаха: чувството за вина, желанието за наказание, склонността към плач и субективното изживяване за телесно отслабване (табл. 1). За разлика от непълнолетните извършителите

Таблица 1

Процентни съпоставки на отделните субскали на Бек по групи

Субскали	Общо изследвани	Депресивни	Недепресивни
Настроение	28.25%	40.54%	7.58%
Песимизъм	29.38%	37.84%	15.15%
Несполука	36.72%	45.05%	22.73%
Недоволство	31.07%	39.64%	16.67%
Вина	48.59%	53.15%	40.90%
Наказание	48.59%	57.66%	33.33%
Самоомира	20.34%	29.73%	4.55%
Самообвинение	37.85%	43.24%	28.79%
Самоубийство	18.64%	27.93%	3.03%
Плач	37.85%	48.65%	19.70%
Раздрънителност	35.03%	41.44%	24.24%
Социална изолация	28.81%	38.74%	12.12%
Нерешителност	16.38%	22.52%	6.06%
Лоша външност	16.95%	26.13%	1.52%
Неработоспособност	12.43%	18.92%	1.52%
Нарушен сън	20.34%	29.73%	4.55%
Уморяемост	19.21%	28.83%	3.03%
Безапетитие	19.77%	28.83%	4.55%
Отслабване на тегло	36.72%	47.75%	18.18%
Хипохондричност	20.34%	32.43%	0%
Намалено либидо	19.77%	29.73%	3.03%

на противообществени прояви, настанени или не в ТВУ, където депресивността е свързана най-вече с безперспективност и песимизъм, тук доминират вината и желанието за наказание (Ат. Шишков, 1983, 1986 г.), което е несъмнено следствие на съдебното производство и изтърпяване на наказанието.

Повторна проверка на депресивността извършихме и с модифицирания въпросник ММРІ на А. Кокошкарлова, който потвърди високите стойности на депресивност — 63,64%.

Вариантността на агресивната изява проследихме с помощта на скалите на Бъс — Дюрки, които информират за наличието на: телесна агресия, вербална

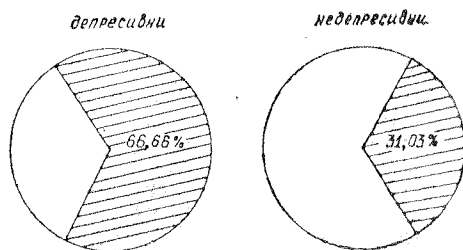
агресия, индиректна агресия, агресивна раздразнителност, агресивна ревност и омраза, агресивно недоверие, опозиционно поведение и самоагресия.

Данните показваха, че 71,19% са с повишена агресивност за сметка предимно на вината (самоагресията) и на агресивната ревност и омраза (съответно 54,76% и 35,71%) — табл. 2.

Таблица 2

Варианти на агресивната изява по Бъс-Дюрки (в %)

Варианти на агресивност	Проценти
Телесна агресия	23.81%
Вербална агресия	21.43%
Индиректна агресия	19.05%
Опозиционно поведение	23.81%
Агресивна раздразнителност	19.05%
Агресивно недоверие	16.67%
Агресивна ревност и омраза	35.71%
Вина (самоагресивност)	54.76%
Обща агресивност	42.86%

Фиг. 1. Съпоставка на агресивността при депресивни и недепресивни. Застрихованата част — агресивни

За разлика от лицата с поведенчески отклонения в по-ранна възраст (III психиатрична клиника на МА —

Ат. Шишков, 1986 г.), тук агресивността отново се измества към вината, което формално е свързано с депресивно изживяване). При подрастващите в по-ранна възраст най-често срещан отговор бе в рамките на агресивното недоверие — 70%, следван от агресивната ревност и омраза — в 50%).

При съпоставката на резултатите депресивността, отчетена по двете скали (Бек и ММРІ), достигна 62%, като депресивните се оказаха с по-засилена агресивност в сравнение с недепресивните (66,66% при депресивните и 31,03% при недепресивните $P < 0,001$) — фиг.1. Освен това лицата с повишена невротичност имат значително по-изявена агресивност — 92,31%, от която най-голям дял се пада на вината (самоагресията) — 42,31%.

Всъщност не типологията (екстраверзност и интраверзност) оказва влияние за повишаване на агресивността, а невротичността и депресивността, които са с повишени стойности при изследваните.

При сравнение на двете групи лица — осъдени и затворени и неосъдени, не се установиха разлики освен по отношение на депресивността, която при осъдените и затворените изследвани нараства до 75%.

О Б О Щ Е Н И Е

Проучването показва, че патологията на изследваните лица се представя най-вече от характерова абнормност (психопатия) и склонност към невротична декомпенсация. Личността на младия правонарушител се характеризира с намалена приспособимост към социалната среда, с преобладаващ външен контрол, обуславящ намалена способност за справяне с фрустриращите обстоятелства, които съпътстват индивида от най-ранна възраст. Агресивното отреагиране и задълбочаване на асоциалното поведение в преобладаващите случаи се оценява критично от попадналите в експеримента лица с тенденция за признаване на вината и целесъобразността от наказанието във връзка със

съдебното производство, което привидно засилва депресивността в психологичното изследване. Така, за разлика от малолетните и непълнолетните в по-ниска възраст, където песимизмът и безперспективността преобладават (основание за приемане на фрустрационна депресия), тук доминира критичната преценка на последствията от извършеното деяние, благоприятно условие за превъзпитателна работа, а не за лечение.

ЛИТЕРАТУРА

1. Добрева—Кондова П., Петкова. Психологично изследване с картинно-фрустрационна проба на Розенцвайг на болни с ендогенна и психогенна депресия. Бюлетин на НИИПН, 1984, 2—3, 93—98. 2. Шишков, А. т. Асоциално поведение на подрастващите, канд. дис., 1981 г. 3. Шишков, А. т. Тестово психологично изследване на непълнолетните правонарушители. Психология, 1983, 1, 14—21. 4. Шишков, А. т. Поведенческа девиантност и депресия. Психология, 1986, 2, 12—20. 5. Joe, V. Review of internal external control construct as a personality variable, Psychol. Rep. 1971, 28. 619—640.

SOME PERSONALITY TRAITS OF THE YOUNG DELINQUENT

At. Shishkov

An experimental psychological study is performed aimed at outlining some traits characterising the personality of young delinquent. The results obtained showed the prevalence of external control, decreased coping ability and difficulties in social adaptation. Higher values found for guilt and readiness to punishment demonstrate a critical valuation concerning incriminations, which is a favourable precondition for reeducative work.

МОТИВАЦИЯТА — УСЛОВИЕ ЗА ОПТИМИЗИРАНЕ ПЕВЧЕСКАТА ДЕЙНОСТ НА УЧЕНИЦИТЕ ОТ НАЧАЛНА УЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ

НИНА СЪРБИНСКА

В областта на музикалното обучение и възпитание у нас експерименталните изследвания са насочени към определяне на музикално-възпитателното съдържание и към осигуряване на оптимални условия за изява и развитие на музикално-художествените и творческите способности на всички деца (3, 5, 7, 11).

Формирането на определено отношение у подрастващите към музикалното изкуство, към широтата на музикалната култура изисква да се формират и мотиви за музикална дейност.

Редица теоретически и експериментални изследвания разкриват от психологически аспект някои проблеми, свързани с мотивацията на личността (А. Н. Леонтиев, 1975, Л. И. Божович и др., 1951, Е. В. Чудновски, 1968, П. М. Якобсън, 1969, В. С. Мерлин, 1971, В. Г. Асеев, 1976, В. И. Ковалев, 1981 и др.).

Незначителен е броят на изследванията в областта на музикалната психология, разглеждащи някои основни положения на музикалната мотивация (Г. С. Тарасов, 1971, Н. Морозова, 1979, И. Л. Вахнянска, 1978 и др.).

Основание да се спрем на проблема за мотивацията в певческата дейност на учениците е именно неговата недостатъчна разработка в теорията и в музикално-педагогическата практика. Това наложи още преди провеждането на експеримента да се изясни и построи модел на структурата на мотивацията за певческа дейност на учениците от начална училищна възраст.

Основният въпрос в настоящото изследване се отнася до изясняване ролята на мотивацията за повишаване качеството на певческата дейност на учениците.

Поставихме си следните задачи:

1. Да се разкрие динамиката на мотивацията и певческото развитие на учениците след провеждане на обучаващия експеримент.¹

2. Да се проучи спецификата на учебно-познавателната мотивация у учениците с различно равнище на певческо развитие.

МЕТОДИКА

Приложена бе комплексна методика, която даде възможност да се проучат мотивите, равнището на учебно-познавателната мотивация и равнището на певческото развитие на учениците. Използвани бяха психолого-педагогически експеримент (констатиращ, обучаващ и контролен), анкета, интервю, наблюдение.

Констатиращия и контролният експеримент проведохме по следната система от инструментариум. Ранжиране от учениците на предложени мотиви, проблемни ситуации, избор на музикална дейност, „Връщане отново към дейността“, „Съчинение“ и др.² Определени бяха показатели за диагностика на мотивите и на певческото развитие на учениците.³

АНАЛИЗ НА РЕЗУЛТАТИТЕ

Резултатите от констатиращия експеримент показват, че преобладават относителните дялове на учебно-познавателните мотиви. В ЕГ (експерименталната група) I рангово място получава мотивът „Пея, защото в часа по музика е много интересно“, а в КГ (контролната група) — мотивът „Пея, защото в песните се разказва за родината, за партията, за СССР, за пионерите. . .“

От личните мотиви преобладават мотивите за развлечение. Широките социални мотиви не заемат водещо място, макар че в начална училищна възраст по данни на други изследвания във връзка с учебната дейност те са водещи. Считаме, че от учениците недостатъчно се осъзнават важността и значението на певческата дейност за тяхното общо развитие. Освен това учениците при свободни изказвания не посочват мотиви за участие в различни музикални дейности освен удоволствието от изпълнението на песните.

След провеждане на обучаващия експеримент в структурата на мотивацията отново доминират учебно-познавателните мотиви, но в ЕГ това са мотивите за художествено изпълнение на песните и мотивите за получаване на ес-

¹ Обучаващият експеримент е насочен към развитието на творческата активност на учениците, които участват с певческа импровизация (в урока по музика) и в драматизация на приказки с ръкавична кукла-петрушка (в часа за извънурочна дейност).

² Изследвани бяха ученици от III клас на VII основно училище в Благоевград.

³ При обработката на данните използвахме следните статистически анализи: вариационен анализ: $\bar{x}$ — средна аритметична, S — стандартно отклонение; непараметричен анализ, χ^2 за сравняване на две и повече честотни разпределения, рангов анализ и др.

тетическа наслада от изпълнението (Пея, защото другарката ни учи да изпълняваме песните изразително, с „най-красивия звук“ и „Пея, защото моето собствено изпълнение ми доставя удоволствие“). На трето място е мотивът за участие в творческа дейност. („Пея, за да се науча да съчинявам песни“). Последният мотив особено силно се проявява чрез ситуация „Рожден ден“. Разликата е значима ($\chi^2=10,14$, $p<0,01$).

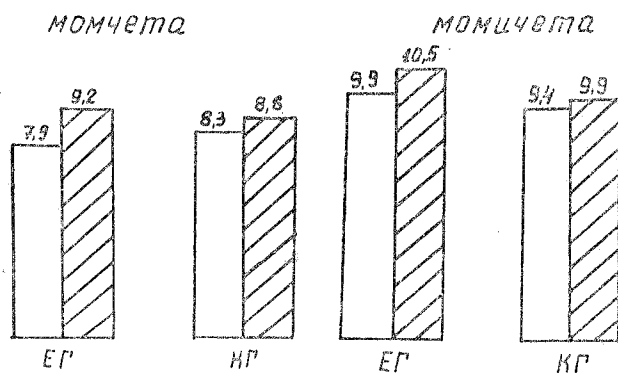
След провеждане на експерименталното обучение в ЕГ настъпват промени и в равнището на учебно-познавателната мотивация (табл. 1).

Таблица 1

Пол	Равнище на учебно-познавателна мотивация						
	Групи	n	$\bar{x}$	S	S_x	t	P
Момчета	ЕГ	14	11,1	3,93 ²	1,05	4,23	<0,001
	КГ	33	9,7	2,18	0,38	1,45	>0,05
Момичета	ЕГ	20	12,2 ¹	3,10	0,69	4,14	<0,001
	КГ	34	9,6	2,55	0,43	0,86	>0,05
Момчета Момичета	ЕГ	t=0,83 p>0,05					
	КГ	t=0,18 p>0,05					
		сравнение с КГ					
		1—p<0,01, 2—p<0,001					

От данните в табл. 1 се вижда, че равнището на учебно-познавателната мотивация (момчета в ЕГ) значително се е повишило, поради което не се установява значимост на разликата между момчетата и момичетата както в началото на експеримента.

В зависимост от получените средни стойности разпределихме учениците в три групи: за високо, за средно и ниско равнище на учебно-познавателната мотивация. В края на експеримента значимо нараства честотата на момичетата с високо равнище.

Фиг. 1. Качество на репродуктивната певческа дейност. Белите колони — начало; заштрихованите — край

Освен в мотивацията, изменение настъпва и в равнището на певческо развитие на учениците, което оказва влияние върху резултатите на дейността (фиг. 1).

Сравнихме резултатите за високо, средно и ниско равнище на певческо развитие (костатиращ и контролен експеримент) и установихме, че относителният дял на учениците с високо равнище (момчета)

нараства, а значително намалява за ниско равнище (момичета) в ЕГ.

Интерес за педагогическата практика представлява изясняването на въпроса за същността на учебно-познавателната мотивация у учениците с високо и ниско равнище на певческо развитие. У учениците от ЕГ с високо равнище на певческо развитие преобладават мотиви за самоусъвършенстване — желание за участие в извънурочна дейност, наличие на естетическа удовлетвореност от изпълнението, желание за участие в творческа дейност. Учениците от ЕГ, които в края на експеримента са останали с ниско равнище на певческо развитие, са с високо равнище на учебно-познавателна мотивация. У тези ученици има наличие и на мотиви за творчество, което е в резултат на обучаващия експеримент. В КГ у учениците с високо равнище на певческо развитие липсват мотиви за постигане на художествено изпълнение, мотиви за творческа дейност. Тези мотиви не се срещат и у учениците с ниско равнище на певческо развитие.

ИЗВОДИ:

1. Установихме следните тенденции в динамиката на мотивацията:
  - а) най-съществени промени настъпват по отношение на доминиращите мотиви — за художествено изпълнение на песните, за получаване на естетическа наслада от изпълнението.
  - б) желанието на учениците от ЕГ за участие в певческа дейност е резултат и на съзнателно поставена цел.
  - в) повече от половината от учениците, които променят равнището на учебно-познавателна мотивация, променят и равнището на певческо развитие.
2. Учителят може да оптимизира певческата дейност, като се съобразява с възможностите на всеки ученик.
3. Участието на учениците в творческа дейност (певчески импровизации) повишава равнището на дейността, а това поражда нови подбуди: интересът се превръща в личностно образувание. Този интерес от своя страна става източник на творчество на учениците, основа на тяхното отношение към певческата дейност.

ЛИТЕРАТУРА

1. Асеев, В. Г. Мотивация поведения и формирование личности, Мысль, 1976.
2. Божович, Л. И., П. Г. Морозова, Л. С. Славина. Развитие мотивов учения у советских школьников, Изв. АПН РСФСР, вып 36, 1951.
3. Вахнянская, И. Л. Особенности отношения школьников к эстетическому содержанию музыки, Новые исследования в психологии, 1978, 1. 4. Власова, И. П. Изучение особенностей доминирования мотивов у детей младшего школьного возраста. Вопросы психологии, 1977, 1, 97—106.
5. Эффективность на обучението във втори клас на ЕСПУ, Народна просвета, С., 1977.
6. Ковалев, В. И. К проблеме мотивов, Психологический журнал, том 2, № 1, 1981, 29—43.
7. Кръстева, С. Усъвършенстване на певческо-изпълнителската дейност във II и III клас, Начално образование, 1981, 4, 43—48.
8. Леонтьев, А. Н. Деятельность, сознание, личность, М., 1985.
9. Мерлин, Б. С. Лекции по психологии мотивов человека, Пермь, 1971.
10. Морозова, З. П. Процесс формирования музыкальных потребностей младших школьников, М., 1979, Дисс. 11. Стоянова, Г. Към въпроса за диагностиката на певческото музикално развитие на деца и ученици. — В: Съвременни проблеми на музикалното възпитание в училището и детската градина, МНП, ЦИУУ, С., 1980.
12. Тарасов, Г. С. Проблема духовной потребности, М., Наука, 1979.
13. Чудновский, В. Э. Опыт экспериментального выявления преобладающих мотивов у школьников, Вопросы психологии, 1968, 1, 14.
- Якобсон, П. М. Психологические проблемы мотивации поведения человека, М., Просвещение, 1969.

N. Serbinska

The paper presents the results of an experiment aimed at elucidating the role of motivation for improvement of the quality of the singing activity in pupils of elementary school age. The author comes to the conclusion that the teacher may optimize children's singing participation by taking into consideration in his work the individual possibilities of each pupil.

КООРДИНАЦИЯ ПРИ МЕЖДУЛИЧНОСТНИТЕ ВЪЗПРИЯТИЯ

ЕМИЛ ДИМИТРОВ

В социалнопсихологическите процеси на интеракцията се изследват психологическите механизми на регулация, при което „координацията“ се очертава да играе важна роля. В социалната психология под „координация“ се разбира комбинирането на обекти, актове и информации, осъществяващо се в даден процес на кооперация (6). Ханс Хибш дава следната дефиниция: „Начините на поведение на партньорите са структурирани също и във времето. Актовете на А и В се извършват един след друг в една добре за наблюдаване последователност. Ние ще обозначим това впоследствие като координация“ (3, с. 17). Според Й. Криволави координацията е „... взаимно, хармонично съгласуване на дейностите на двама или повече участници в един определен процес“ (5). Това е необходимост в процеса на разпределение на труда, целящо най-добро съвместно действие на производителните сили. При това се различават два вида координация: пространствена и координация във времето. За координация във времето се изискват еднакви по вид посоки на трудовите процеси, което е свързано с по-сложно увеличаване на силите. Чрез двата основни вида координация се подпомага нарастването на резултатите, при което заплануваният ред играе важна роля. Средството на координация е комуникацията. Можем да предположим, че при една дискусия, спор и др. е налице и една „когнитивна координация“, която се изразява чрез внимателно изслушване на партньора, при което се ориентираме към активен модел на поведение и т. н.

За да отговорим на въпроса за разликата между относително ниската степен на координация и за по-високата степен на кооперация, трябва да споменем още нещо за координацията и кооперацията.

От една страна, дефинираната вече координация се характеризира чрез готовността на участващите да правят това, което искат, и да създават благоприятни условия за осъществяването на собствените си намерения, и от друга страна — да се откажат от всички акции (действия), които биха затруднили ситуацията, респективно положението на партньора.

При кооперацията съществува по-висока степен на мотивация за съвместен успех на всички участници. Това е възможно само при високо оценена от всички обща цел. Тук също е налице взаимна готовност, а може да се

говори също и за взаимно доверие. Така че кооперацията е етична норма, социален процес и институционална структура. Кооперацията е много по-обширен процес, а координацията е предпоставка за кооперирана дейност.

От изследванията на М. Кауке се вижда, че нагласата към партньора, наличието на добри, приятелски отношения, степента на приспособеност на партньорите едни към други влияят положително на координацията (4). Монотонността и скуката във всекидневните им отношения застрашават координационните постижения. Комуникацията играе също определена роля при координационния процес (2, с. 181), вероятно още много други фактори влияят върху координационните постижения.

Целта на нашата разработка е да изследваме връзката, зависимостите, които вероятно съществуват между способностите и готовността за съвместна работа с партньора във всекидневното и координационните постижения при матрични координационни игри. Оттук можем да изведем и нашата главна хипотеза — колкото по-големи са способностите и готовността за съвместна работа с партньора, толкова по-добри би трябвало да бъдат и координационните постижения при координационна игра (в диалог).

За изследването изготвихме въпросник и съставихме компютърна програма. Чрез тази програма (използвана беше компютърна екранна техника) проучихме координационните постижения в диалог посредством матрични координационни игри. Координационната игрова задача (в нашия пример 2×2 матрикс) може да се представи като:

		В (играч)	
		B_1	B_2
		1/1	0/0
А (играч) A_1	A_1		
	A_2	0/0	1/1

Всеки от двамата играчи има по две възможности за избор: за А — стратегии A_1 и A_2 ; за В — съответно B_1 и B_2 , при което всеки или ще получи по една точка, или не. Важно е да се отбележи, че всеки от двамата може да осъществи еднакво голяма печалба или загуба. Ние проведохме нашите експерименти 2×2 , 2×3 , 4×4 матрици. При това никой от партньорите не знаеше предварително каква стратегия е предпочел другият. Едва след направения от двамата избор всеки играч научава за стратегията на партньора си (посредством екранната техника) и съответно дали двамата са спечелили или не. При евентуална загуба (загуби) при следващите игри би трябвало да се стигне до определена координация при избора на стратегия. Това се изразява в предположения, очакване и др. от страна на всеки партньор. Както споменахме, играчите комуникират невербално. Те се ориентират и координират върху основата на изиграните вече партии.

За да проучим способностите и готовността за съвместна работа с партньора направихме съответна анкета (въпросник). Тази психична съвместимост се влияе от различни фактори. Чрез нашия въпросник се опитахме да обхванем някои от тях, които изпълняват и ролята на подхипотези:

1) Колко добре познавате Вашия партньор?
 не особено много
 добре 1 2 3 4 5 6 7 добре

неутрален пункт (4)

2) Можете ли да си представите проблеми или задачи, при чието решаване бихте помогли Вашия партньор за съвет, помощ?

не	1	4	7	да
никога	1	4	7	много често
никак	1	4	7	никога
никога	1	4	7	много често
не възприема	1	4	7	напълно я възприема
не	1	4	7	да
да	1	4	7	не
не е симпатичен	1	4	7	много е симпатичен
не	1	4	7	да
не	1	4	7	да
не	1	4	7	да
не	1	4	7	да
не	1	4	7	да
никога	1	4	7	много пъти
не добре	1	4	7	много добре
не	1	4	7	да
не	1	4	7	да
не	1	4	7	да
не	1	4	7	много често
не	1	4	7	да
не	1	4	7	да
не	1	4	7	да
не	1	4	7	да
не	1	4	7	да

Айтемите във въпросника разпределихме в няколко групи:

Г р у п а 1 съдържаща въпроси, чрез които се опитваме да проучим съвместния кооперативен опит с партньора — въпроси: 1, 3, 5, 6, 15, 16, 21, 22.

Г р у п а 2 е свързана с нагласата и настройката между партньорите — въпроси: 2, 4, 8, 12, 14, 25.

Г р у п а 3 обхваща въпроси за взаимното акцентирание между партньорите — въпроси: 7, 10, 11, 13.

В група 4 са въпросите, изследващи качествата на личността — в 9, 17, 18, 19, 20, 23, 24.

В нашето изследване споменатите групи се явяват и като подхипотези.

За изследването избрахме различни двойки студенти. Съществуваше разнообразие: дори приятели (младежи или девойки), любовни двойки, живеещи в една стая на общежитие, не съвсем близки познати — изборът бе върху основата на чиста случайност, като целяхме и необходимата репрезентативност на резултатите (изследвахме само студенти). В експеримента участваха 50 двойки партньори, т. е. общо 100 лица. От пробно изследване в последствие се отказахме, тъй като не се наложи промяна в методиката.

Двойките-партньори първо трябваше да попълнят по един екземпляр от въпросника — независимо един от друг. Чрез това целяхме взаимното неповлияване, като бе гарантирана и пълна анонимност. Посредством този въпросник искахме да проучим психичната съвместимост (способностите и готовността, необходими за добра съвместна работа). Непосредствено след извършената процедура партньорите трябваше да изиграят серия от координационни игри. За целта използваме компютърно-екранна техника. За постигане на координационни данни на екрана бе показана серия от матрични таблици, пример за който вече бе даден от нас. Използвани бяха 2×2 , 3×3 и най-вече 4×4 (16) полета матрици. При правилно дадени координати (от страна на двамата играчи) всеки партньор получава по една точка — когато засичането става в заето („печалившо“) поле. Или се печели по равно, или загубата също е еднаква. В първата част от серията се играе с 2×2 матрици, но най-вече с 3×3 и 4×4 , при които се изисква по-висока степен на ориентация и координация. Пред всеки играч се намираше tastатура с по четири копчета:

1	2	3	4
---	---	---	---

игрaч А

1	2	3	4
---	---	---	---

игрaч В

Копчетата отговаряха на определените редици в матрицата — за играч А и съответните колонки — за играч В. Така и двамата можеха да се решат на определен избор (стратегия) — чрез натискане на съответното копче. Партньорите не комуницираха вербално, а само чрез компютърния екран. По този начин бе изключвана възможността от взаимно повлияване при избор на определена стратегия. Взаимното неповлияване бе спазено и преди това — при попълване на въпросника никой не знаеше, какво е попълнил другият. Едва след всяка изиграна партия на екрана се появяваше резултатът. Например: „А избра А, В избра В. И двамата не печелите точка.“

Всяка двойка партньори трябваше да изиграе 100 партии, като и двамата се стремяха към събиране на почти 100 точки. Преди започване на серията, по желание на играчите, се даваше възможност за упражнение. Допълнителни разяснения давахме само при необходимост, като същевременно извършвахме строг контрол, за да се спазват правилата на изследването.

Компютърът беше програмиран така, че ако играчите се засечеха два поредни пъти в едно и също „печалившо поле“, променяше се цялата матрица — изменяха се полетата, в които се дават точки.

При първата, втората и т. н. партии се касаеше до случайност — дали играчите ще изберат „печелившата стратегия“. Но в резултат на всяка изиграна партия (след като всеки можеше да види резултата, ставаше постепенно възможно всеки партньор да изгради определена стратегия (стратегии) съобразно избраната от другия.

Накрая можем да обобщим; чрез невербална комуникация между двамата играчи по време на серията координационни игри се достигна до ориентация и координация на действията върху основата на натрупания опит от всяка изиграна партия.

При критичния анализ на въпросника ние разгледахме три типа въпроси:

1. Въпроси, които екстремно корелират едни с други. Би било по-добре да се откажем от тях, тъй като те дават прекалено сходна информация. Това са следните айтеми: 16 и 4 ($=0,796$), 7 и 8 ($=0,75$, 14 и 4) и 4 ($0,68$) и др.

2. Въпроси, които малко или много малко не корелират едни с други, много са специфични, нямат отношение към изследването. Като пример можем да посочим въпроси: 17, 18, 19, 25 и др.

3. Въпросите с относително голяма и средна корелация са от важно значение за нас, т. е. те са добре пригодени за въпросника. Айтемите със значими корелации са следните: 15 и 18 ($=0,68$), 15 и 9 ($0,65$), 15 и 8 ($0,6$), 14 и 12 ($0,6$), 14 и 4 ($0,68$), 13 и 10 ($0,62$), 7 и 2 ($0,65$), 9 и 4 ($0,57$), 8 и 2 ($0,57$), 14 и 9 ($0,56$), 14 и 8 ($0,56$), 15 и 14 ($0,53$), 13 и 8 ($0,9$) и др.

Интересно е да отбележим, че доста висока е корелацията ($0,67$) между променливите, изразяващи „водещия“ и „съобразяващия се“ по време на игра. Под „водещ“ означихме играч, който установява дадена стратегия, а партньорът му се съобразява с нея. Това ни навежда на мисълта, че когато е налице разбиране и акцептиране между партньорите, то и координационните резултати са по-високи.

При провеждане на изследването забелязахме и друг интересен факт — много от двойките бяха младежи и девойки или съпругески двойки. Мъжете преимуществено се ориентираха по жените, т. е. жените се оказаха „водещи“.

С помощта на корелационен анализ установихме как различните айтеми от въпросника са в зависимост с резултатите от координационните постижения. При обема на нашата извадка значима е корелацията, когато надвишава ($0,8$) (1). Най-висока корелация с резултата показва въпрос 15 ($A_{15} = 0,602$, $V_{15} = 0,448$). Същото важи и за въпрос 16 ($A_{16} = 0,468$, $V_{16} = 0,504$). При въпрос 13 получихме: $A_{13} = 0,499$, $V_{13} = 0,347$. При въпрос 6 ($A_6 = 0,435$, $V_6 = 0,26$), виждаме, че отговорите между А и В се различават рязко. Ние допускаме, че ръководната роля винаги е свързана с повече отговорност и съответно със ситуации, при които все още не сме разбрани и критикувани. За да бъдем водачи в живота и да запазим инициативата е необходимо понякога да държим на своето становище, даже когато все още не сме получили признание.

Следващ по ред в ранговата редица е въпрос 5 ($A = 0,425$, $V = 0,297$). Ясно изразената разлика между А и В обясняваме както при въпрос 6. За въпрос 8 получихме коефициентите: $A_8 = 0,395$, $V_8 = 0,388$. Не се забелязва разлика между А и В. Това е логично, тъй като въпросът засяга доверието между двамата партньори, което говори за голямата му роля при извършване на кооперативна дейност.

Въпрос 7 също е в добра зависимост с координационните резултати: $A_7 = 0,307$, $V_7 = 0,392$. Тъй като А в повечето случаи е водещ, то естествено съветите му ще имат по-голяма стойност.

С „А“ означаваме винаги партньорите от женски пол. Повечето от двойките бяха младежи и девойки, при което преобладаващо жените се оказаха „водещи“ при играта.

Корелациите между въпросите 7 и 8 са екстремно високи, което считаме като естествена закономерност.

За въпрос 10 получихме стойностите: $A_{10}=0,819$, $B_{10}=0,811$. Също и при въпрос 14 съществува видима разлика между отговорите на А и В ($A_{14}=0,855$ и $B_{14}=0,806$), показваща ролята на приятелските отношения за добра координация. Коефициентите на въпросите 21 и 22 са: ($A_{21}=0,278$, $B_{21}=0,399$), ($A_{22}=0,16$, $B_{22}=0,345$). Ниската стойност на A_{22} също е свързана с „водещата“ функция.

При въпрос 4 ($A_4=0,298$, $B_4=856$) се вижда, че партньорите е по-голям авторитет от А са по-предпочитани. В противоположност—при въпрос 23 ($A_{23}=0,82$, $B_{23}=0,151$) — при това корелацията е отрицателна. Водещите индивиди почти винаги притежават по-голяма сигурност и увереност.

Според нашите изчисления останалите айтеми не показват значими корелации с координационните резултати.

Да разгледаме образуваните групи от айтемите във въпросника:

г р у п а 1	г р у п а 2	г р у п а 3	г р у п а 4
„общ кооперативен опит с партньора“	„нагласа към партньора“	„взаимно акцептиране“	„качества на личността“

В ъ п р о с и:

5, 6, 15, 16, 21, 22	4, 8, 14	7, 10, 8	23
----------------------	----------	----------	----

Вижда се, че група 1 е най-силно изразена по отношение броя на въпросите. От това можем да заключим, че съвместният кооперативен опит изигра най-съществена роля за координационните постижения.

О Б О Б Щ Е Н И Е

1. Съществува обективна зависимост между променливите в съставения от нас въпросник и координационните постижения в диалог.

2. Установена бе формата за зависимост между различните променливи.

От получените регресионни коефициенти измерихме конкретните количествени отношения и влияния между избраните от нас променливи величини.

Л И Т Е Р А Т У Р А

1. C l a u s s, G., E b n e r, H. Grundlagen der Statistik für Psychologen, Pädagogen u. Sociologe. 4 Aufl., Berlin 1974. 2. H a c k e r, W. Allgemeine Arbeits- und Ingenieurpsychologie, Berlin 1973. 3. H i e b s c h, J. Interpersonelle Wahrnehmung und Urteilsbildung, Verlag der Wissenschaften, Berlin 1986. 4. K a u k e, M. Messansätze für Klassen interpersoneller Situationen, Diss. B, Jena 1980, unveröff. 5. K r i v o h l a v y, J. Zum Kooperationsbegriff, Übersetzung, Sektionsbibliothek, Jena. 6. Wörterbuch der Psychologie, Leipzig 1981.

COORDINATION AT INTERPERSONAL PERCEPTIONS

E. Dimitrov

The aim of the present investigation was to establish some dependence between ability and readiness for joint work with partner and achievements in matrice coordination games (in dialogue).

The author comes to the conclusion that the coordination achievements depend to a definite extent on the cooperative experience between the partners, as well as on their psychic attitude to each other and mutual acceptance.

Педагогическа и възрастова психология

ПСИХОСЕМАНТИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА СОЦИАЛНИТЕ СТЕРЕОТИПИ У СТУДЕНТИ ОТ СТОЛИЦАТА И ОТ ПРОВИНЦИЯТА

ВИКТОР ПЕТРЕНКО, ДОЧО МИХАЙЛОВ

В това изследване проблемите за влиянието на социокултурната среда върху всекидневното съзнание се разглеждат върху основата на анализ на социалните стереотипи на студенти от столицата и студенти от провинцията, които следват в столицата. Под „социален стереотип“ разбираме изградения във всекидневното съзнание образ на нормативното, социално очакваното и изисквано поведение (1, 10). Може да се приеме, че такава субективна репрезентация е една от формите на „значението“ в терминологията на А. Н. Леонтьев (5). Обикновено стереотипната репрезентация се свързва с ригидност, афективност и консервативност на отражението. За разлика от развитите, понятийни форми на организация на човешкото знание, значенията-стереотипи се характеризират с по-ниска степен на системна организираност. В този смисъл те са субективна форма на отражение, при която отразеното съдържание и субективното отношение към него са в значителна степен слети и неразчленими. В психосемантичната парадигма това значение е съвкупност от признаци, през „решетката“ на които субектът възприема, оценява и класифицира социалната действителност (9, 10, 14). От друга страна, като средство за категоризация на друг човек, социалният стереотип може да се окаже и еталон, мярка за самосъзнанието (10). Посочените характеристики на стереотипизираното възприятие осигуряват новата актуализация при досег на човека до всякакви социални обекти. Методическата основа на психосемантичния подход към изучаване организацията на всекидневното съзнание включва процедури за разкриване на субективни семантични пространства, които служат като операционални модели на категориалните структури на индивидуалното съзнание (9, 11). Семантичното пространство е съвкупност от признаци, свойства, качества (т. е. някакви дескриптори), които изследваното лице (по-нататък ИЛ) открива в обектите, включени в експерименталния материал (в нашия случай ролевите позиции), или пък използва в случаите, когато ги оценява. Тези признаци, свойства, качества са семантичните (съдържателните) компоненти на индивидуалните значения и задават при това структурата на индивидуалното или груповото съзнание. Въпреки че структурата на груповото съзнание на определена професионална или национална общност в известна степен отразява спецификата на груповата дейност, тя си остава сума от структурите на индивидуалното съзнание, техен инвариант. Човек може да не осъзнава категориите на съзнанието, така както детето не осъзнава граматическите правила на езика, макар че активно и правилно си служи с него като средство за общуване. Възрастният може да класифицира други хора по категории („имплицитната теория на личността“ според Бру-

нер, Кели, Тагиури), без да осъзнава основите на тази категоризация. Задачата на експерименталната психосемантика е именно в това — да разкрие онези структури на имплицитната система за класификация на личността, които социализираният човек използва на неосъзнато равнище. В психосемантичен експеримент от ИЛ се иска да оценява и класифицира дадени обекти, да изказва съждения за сходство или разлики между тях и т. н. С други думи, системата от субективни значения, която е обект на проучване, се изследва в режим на употреба, в рамките на дейност, имитираща мисловната дейност на субекта в реални жизнени ситуации. Психосемантичният експеримент позволява да се разкрият признаците, по които субектът извършва своята категоризация, да се оцени различната степен, с която той използва един или друг признак, и да установи статистическата и структурната им връзка. Ако резултатите от психосемантичния експеримент се представят геометрично, по-обемните категории на индивидуалното съзнание, разкрити чрез математически процедури (като факторен анализ, анализ по главни компоненти или многомерно скалиране), съответстват на осите на n -мерно пространство, което е операционален аналог на семантичното. Значенията-стереотипи (субективни образци на оценяваните обекти) се разглеждат като точки в това пространство. Съдържанието на всяка категория — ос на семантичното пространство, се определя от смисловия инвариант на онези качества или признаци, които се групират около съответния фактор. Като точки в семантичното пространство изследваните значения-стереотипи получават смислова интерпретация на езика на базисните категории-фактори. С други думи, от семиотично гледище категориите-фактори (оси на семантичното пространство) представят някакъв метаезик, в рамките на който се извършва семантичният анализ на изследваните значения-стереотипи. Като се изчислят разстоянията между всеки две точки в семантичното пространство, се получава информация за степента на смислово сходство между съответните значения. На отделните параметри на семантичното пространство съответстват параметри на категориалната структура на индивидуалното съзнание. В този смисъл размерността на семантичното пространство (количеството независими фактори) отразява степента на диференцираност на съзнанието в определена съдържателна област, т. е. неговата когнитивна сложност. Мощността на даден фактор, определена чрез дела му в общата дисперсия на всички фактори, е показател за субективната значимост на съответните категориални основания. Интеркорелацията между категориите-фактори показва взаимовръзката на тяхното съдържание.

Целта на описаното тук изследване е да се покажат възможностите на психосемантичния експеримент при проучването на социалните стереотипи.

МЕТОДИКА

М а т е р и а л. За субективна оценка бяха предложени 22 социални роли: работникът, селянинът, инженерът, лекарят, добрият специалист, лошият специалист, типичният българин, типичният руснак, моят идеал, любимият човек, Аз, синът ми, човекът на изкуството, студентът, ученият, столичанинът, ръководителят на учреждение, активният комсомолец, чиновникът, продавачът, военният, неприятният човек. Като цяло посочените роли трябваше да отразяват следните области: социалната действителност, социалната активност, професионалната активност, самооценката и идентификация-

та на студентите. Предполагахме, че по този начин може да се установи каква е професионалната насоченост на студентите, в каква степен те се идентифицират с предложените роли, а също така каква е значимостта на тези роли за студентите от провинцията (СП) и за студентите от столицата (СС).

Изследвани лица. Като ИЛ в експеримента участваха студенти от Софийския университет „Климент Охридски“, от които половината са столичани и половината — от провинцията.

Процедура. Нашето изследване се основава на специфична методическа постановка. Като скали-дескриптори, по които ролите трябваше да се оценяват, бяха използвани не личностови свойства, а постъпки и съждения, характерни в една или в друга степен за изследваните лица. В дадената процедура сходството между ролите се извлича косвено от сходството между постъпките, които се приписват на съответните ролеви позиции. Ако в процедурата за субективно скалиране сходството между изучаваните обекти се оценява пряко чрез градуална скала, в нашия случай, като предлагаме постъпки за оценка на ролевите позиции, конкретизираще социално поведенческата зона на изследователските си интереси.

И така ИЛ трябваше да оценят по 7-бална скала в каква степен дадена постъпка е много характерна за съответна ролева позиция. Бяха предложени общо 51 постъпки и стилове на поведение. Ето някои от тях: на този човек може да се разчита; за него духовното развитие е над всичко; готов е да се бори за принципите си и да ги отстоява; стреми се към материално благополучие; смята, че е нормално да се използват връзки; готов е да тръгне срещу закона, ако това е изгодно и безопасно и т. н. Наред с постъпки, съдържащи явна или неявна оценка, бяха включени и постъпки, които имат неутрален характер. Например: иска да има много деца; оптимистично гледа на бъдещето; смята града си за по-добър от другите градове и др.

На ИЛ беше дадена инструкцията: „Предлагаме Ви 51 постъпки и 22 ролеви позиции. Задачата Ви е да прецените доколко характерна за дадена ролева позиция е всяка постъпка. За целта разполагате със 7-бална скала, която има следните цифрови оценки: —3, —2; —1; 0; 1; 2; 3. Ако смятате, че дадена постъпка е много характерна за дадена ролева позиция, поставете ѝ оценка 3. Ако пък прецените, че не е характерна, поставете оценка — 3. Когато не можете да прецените, дайте оценка „0“.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Като резултат от експеримента за всяко ИЛ получихме матрица от вида „постъпки—ролеви позиции“, в която числовите оценки означават в каква степен дадена постъпка (на реда) е характерна за дадена ролева позиция (на колоната) по мнението на съответното ИЛ. Индивидуалните матрици обобщихме в две групи — една за СС и една за СП.

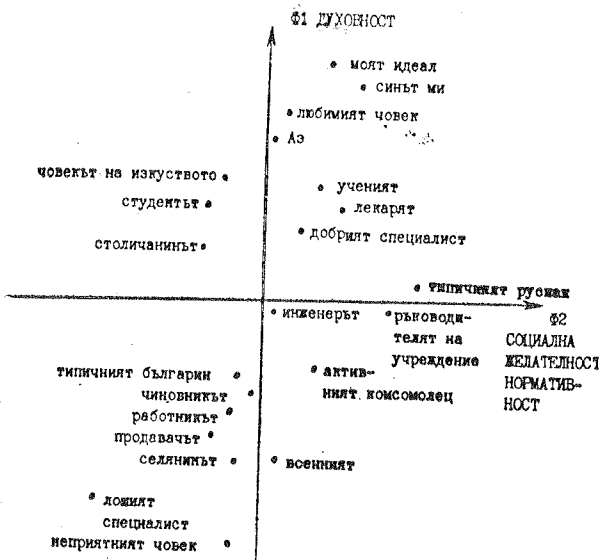
Груповите матрици бяха подложени поотделно на факторен анализ с ротация на факторните структури по принципа Варимакс (12), в резултат на което получихме 4 значими фактора за СС и 5 фактора за СП. Броят на независимите фактори се третира като показател за когнитивната сложност — диференциацията, която ИЛ правят. Колкото повече независими фактори (категориални основания) ИЛ използват, когато оценяват социалните явления, толкова социалното им възприятие е по-способно да улавя смисловите нюанси на тази действителност.

Биери (13) определя когнитивната сложност като способност да се конструира социално поведение върху основата на многочислени параметри. Когнитивната простота пък отразява известна тенденция в оценките на ИЛ да описват действителността в контрастни, черно-бели краски. Количеството независими фактори бе определено по критерия на Хъмфри (12);

$$|Z_{1\max} |x| Z_{2\max}| \geq \frac{2}{\sqrt{N}},$$

където произведението на две максимални по абсолютна стойност факторни тегла на значимия фактор трябва да превишава $\frac{2}{\sqrt{N}}$; N — броят на изследваните обекти (в нашия случай 22 ролеви позиции).

Различията в когнитивната сложност, получени в нашия експеримент, не дават основания да се правят съществени изводи за генералните съвкупности на СС и СП. Като имаме предвид ограничеността на извадките, можем да приемем тези различия по-скоро като артефакт на експеримента. Въпреки това може да се предположи, че зад тях се крие известна категоричност и рязкост в оценъчния стил на СС. Следва да се отбележи, че когнитивната сложност не е интегрален параметър на човешкото съзнание. Индивидуалното съзнание по необходимост е хетерогенно и субектът може да има висока когнитивна сложност в една област, а ниска — в друга.

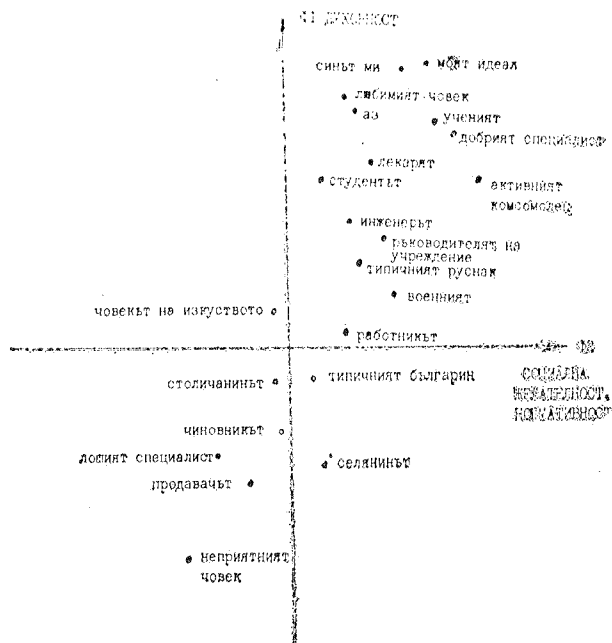
Фиг. 1. Разположение на ролевите позиции в семантичното пространство (Φ_1 , Φ_2) за студентите от столицата (СС)

позиции (фиг. 1,2), нарекохме този фактор „духовност“. Силно контрастираха по него следните ролеви позиции: моят идеал, ученият, лекарят, Аз; моят син (на съдържателно положителния полюс) и съответно лошият специалист, неприятният човек (на другия полюс). В този смисъл първият фактор на семантичното пространство и при двете групи носи явно оценъчен харак-

Съдържанието на първите три фактора на семантичните пространства се оказва практически идентично за СС и СП. Съдържанието на първия разкрит фактор се определя от позицията на следните характеристики: духовното развитие за него е над всичко; за него работата е призвание; той е принципен, ползва се с уважение; критичен е; той е добър психолог и т. н. (в единия край) срещу: футболът за него е най-доброто развлечение; в него има нещо от Бай Ганьо; жени се рано, защото така е прието (в другия край). Като вземем предвид постъпките, носещи максимални факторни тегла, и разположението на ролевите по-

тер. Трябва да се отбележи, че субективната значимост на този фактор бе по-висока у СС — 37% срещу 30,4% от общата дисперсия за СП.

Вторият фактор на семантичните пространства за двете групи ИЛ се определя от опозицията на следните скали: пренебрегва личното дело заради общественото; смята, че равнището на живота непрекъснато нараства; смята, че комсомолът реално помага на младежта; в казармата отива с желание;

Фиг. 2. Разположение на ролевите позиции в семантичното пространство (Φ_1 , Φ_2) за студентите от провинцията (СП)

молец и добрият специалист с висока степен на социална нормативност (в единия край) и съответно неприятният човек, преподавачът и лошият специалист (в противоположния край на фактора социална желателност, нормативност). За СП вторият фактор се оказва донякъде субективно по-значим — чрез него се обясняват 19% от общата дисперсия (при СП) и 18% (при СС). Социалната желателност при СП има и относително по-висока оценъчност на категоризацията. Така например ако за СС редица ролеви позиции като човекът на изкуството, студентът, столичанинът носят висока духовност, но ниска социална желателност, то в семантичното пространство на СП такава съчетание липсва.

Като съпоставим разположението на ролевите позиции в семантичните пространства на СС и СП, можем да забележим, че СС имат по-критичен подход към духовността на представителите на редица професии. Докато в семантичното пространство на СП почти всички професии имат положителни факторни тегла по втория фактор, в семантичното пространство на СС само професиите на учителя, лекаря, човека на изкуството и студента са в положителния полюс. СС се отнасят по-критично и към професиите на военния,

чиновника, комсомолския активист. Интересно е да се отбележи, че за СС образът на типичния българин се различава съществено от образа на столичанина по фактора духовност. В семантичното пространство на СП обаче двата образа имат практически едни и същи тегла по този фактор. Както се вижда, семантичните пространства на СС и СП се характеризират с относително общи фактори. Това дава възможност да ги обединим чрез геометрично налагане в единно, общо пространство и да разположим чрез съответните роли позиции. Интересно е, че въпреки отбелязаното сходство между образите на столичаните и типичния българин по фактора духовност за СП, когато груповите пространства бяха обединени, се разкри практическа идентичност между столичната представа за моя син с провинциалната представа за моя идеал. Така че ако категорията моят идеал може да включва само в известна степен стереотипни аспекти на желания образ, категорията моят син е винаги изпълнена с определен личностен смисъл (5). В нашето съзнание синът е не само този, който ще осъществи неосъщественото от нас, но и този, който реално ще живее и ще бъде често спиран от реалните трудности на времето. В този смисъл образът на сина е по-близък до реалното Аз и винаги по-земен. По логиката на тези разсъждения близостта на провинциалния син до столичния идеал може да се интерпретира като показател за съществуването на този идеал в представите на СП на предметно, личностно значимо равнище. Ролевите позиции моят идеал и Аз показват достатъчно висока идентификация със социалната роля студент. При това идентификацията е относително по-висока за СП. Може да се предположи, че това се дължи на по-високата мотивация за постижения у СП, която навярно е предизвикана от по-високата рефлексия на студентския статус у провинциалните студенти в условията на относително по-самостоятелната им жизненост. Тези изводи донякъде се подкрепят от получената по-голяма близост на студента до учения за СП, докато столичният студент е по-близък до човека на изкуството. Интересен резултат е близостта между представата на СП за военния с представата на СС за типичния руснак.

Като цяло съчетаването на ролевите позиции в единно пространство дава интересен материал, върху основата на който може да се прогнозира динамиката на изменението както в съзнанието на студентите от провинцията, учещи в столицата, така и в установките на столичаните под влияние на стереотипи, характерни за провинцията.

Съдържанието на третия фактор се разкрива чрез опозицията на следните характеристики: той е човек открит и естествен; иска да има много деца, за да е по-весело в къщи; на децата си дава имена, които се харесват на него и на жена му и т. н. (на единия факторен полюс), жертва много за служебната си кариера; той е активен общественик, но няма личен живот; смята, че е нормално да се ползват връзки (на противоположния факторен полюс). Този фактор бе наречен естественост—изкуственост на човешкото битие. Ако на положителния му полюс стоят обикновени, естествени човешки радости, то тяхната противоположност, характерна за жизнен стил, свързан със загуба на простите човешки радости, замяна на смислови ценности с кариерни цели, се намира на отрицателния му полюс. Най-приемливи по този фактор са ролите на моя идеал, любимия човек, столичанина. Високи факторни тегла тук имат и професиите на учения, работника, селянина за СС. Самоотчуждаващите се професии за СС са така също професиите на чиновника и комсомолския работник. Интересно е, че образът на човека на изкуството, който е получил висока оценка по духовност, също попада в полюса на самоотчуждението.

Очевидно жизненият стил на човека от тази професия се възприема до известна степен като изкуствен.

Според изследваните СП най-естествен жизнен стил имат синът, работникът и селянинът, а изкуствен живот водят столичният учител, ръководителят на учреждение, човекът на изкуството. Образите на учения, инженера, чиновника, военния, продавача също носят отрицателни (макар и слаби) факторни тегла. Може да се предположи, че отхвърлянето на посочените роли е свързано с известна напрегнатост и неестественост при реализирането на тези професии в провинцията.

За разлика от графичното представяне на семантичните пространства (фиг. 1, 2), предлагаме таблична форма за резултатите както за съчетанието Ф1Ф3, така и за обединеното пространство — Ф1Ф3 за СС с Ф1Ф3 за СП. Груповата принадлежност на ролите в табл. 2 е дадена в скоби.

Близостта на представата у изследваните СП за човека на изкуството с представата им за ръководител на учреждение още веднаж напомня за техните съмнения дали в провинцията човекът на изкуството може лесно да се реализира. Като опозиция на тази установка стои близостта на човека на изкуството с представата за добрия специалист у СС. Близостта на активния

Таблица 1

Ф1 и Ф3	Ф1 и —Ф3	—Ф1 и Ф3
Моят любим човек Моят идеал	1. Студентът, лекарят, активният комсомолец 2. Ръководителят на учреждение, човекът на изкуството	Чиновникът, лошият специалист, продавачът, българинът
1. Ученият, студентът, лекарят	1. Човекът на изкуството, добрият специалист	1. Активният комсомолец, чиновникът 2. Военният, лошият специалист

Таблица 2

Ф1 (СС) Ф1 (СП) и Ф3 (СС) (Ф3) СП	Ф1 (СС) Ф1 (СП) и Ф3 (СС) Ф3 (СП)	—Ф1 (СС) —Ф (СП) и Ф3 (СС) Ф3 (СП)
1. Моят идеал (СС) — Моят син (СП)	1. Добрият специалист (СС) — военният, руснакът (СП)	1. Военният, лошият специалист (СС), неприятният човек (СП)
2. Моят любим човек (СС) Моят любим човек (СП)		

комсомолец до чиновника за СС (при безусловната уговорка за илюстративния обем на извадката) може да се интерпретира като показател за известна административност и липса на човешка откритост в столичния образ за комсомолския активист. Интерес предизвиква фактът, че ако при съчетанието духовност—нормативност сме свидетели на идентификацията идеал (СП) — син (СС), тук това съотношение е с обратна групов принадлежност: представата на СП за сина практически съвпада с моя идеал на СС. Ако наистина синът е по-наситен с личностен смисъл от моя идеал, който функционира по-

скоро чрез социално-нормативната си насоченост в структурата на човешките ценности, такова взаимодействие между посочените ролеви позиции може да се интерпретира като известна нагласа у СС и СП да осмислят и приземяват абстрактните си идеали извън собственото си групово обкръжение (в случая — провинциално и столично). Като подкрепа на тези изводи може да се приеме аналогичната семантична близост между значенията моя любим човек (СС) — моя любим човек (СП). Според последните изследвания в сферата на емоционалните отношения (4) привлекателността на хора, социално и демографски отдалечени от субекта, възниква, когато е налице висока субективна увереност, психична комфортност и емоционално благополучие. Относително високата самооценка на ИЛ, получена в нашите експерименти като съотношение между идеала и Аз-а, в известна степен говори за приемливостта на горната интерпретация на резултатите спрямо тези ролеви позиции.

Освен относителното съвпадение на първите три фактора в данните е разкрито 4-то и 5-то категориално основание. Четвъртият фактор в семантичното пространство на СП се интерпретира като меркантилност-немеркантилност. За СС пък четвъртото измерение е еднополюсно и съдържателно, също свързано с материалната заинтересованост като категориално основание в социалното възприятие на ролевите позиции. Петият фактор за СП е с най-малък дял в общата дисперсия и въпреки слабата си субективна значимост говори за патриотичността като самостоятелно измерение в категориалната решетка на провинциалните студенти.

Въпреки че получените фактори са относително ортогонални, статистическата обработка разкрива следните интеркорелации. Установена е положителна взаимовръзка между естествеността на битието и духовното му богатство за СС, а за СП съществува отрицателна корелация между духовността и меркантилността. Очевидно отрицателната взаимовръзка във втория случай предполага несъстоятелността материалните ценности да се свързват с духовността на човешката самореализация (корелацията по Спирман за СП е $r=0,62$, а за СС — $r=0,38$).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Както графическата (континуалната), така и табличната (кластерната) форма за представяне на семантичните пространства позволяват да се прави своеобразен срез на всекидневното съзнание в определена съдържателна област. Съпоставянето на различни синхронни срезове на всекидневното съзнание позволява да се подхожда експериментално към динамичните и генетичните процеси в преустройващото се съзнание. В този смисъл чрез психосемантичния експеримент може да се изследва реструктурирането на категориалната организация под влиянието на фактори като възпитание, обучение, социално обкръжение и т. н. Психосемантичният метод може да се прилага пряко при изучаване на общественото мнение и неговото преустройство под влияние на социални фактори като средствата за масова комуникация. Съпоставянето на семантичните пространства на комуникатора и рецепиента до и след комуникативното въздействие позволява да се оцени ефективността на това въздействие.

Динамичните процеси в обществото изискват и адекватни средства за изучаване на тяхната рефлексия в индивидуалното съзнание. Едно от тези средства според нас е предложеният психосемантичен подход.

ЛИТЕРАТУРА

1. Агеев, В. С. Психологическое исследование социальных стереотипов. *Вопр. психологии*, № 1, 1986, с. 95—102.
2. Бодалев, А. А. Восприятие и понимание человека человеком. М., 1982, с. 199.
3. Величковский, Б. М., Блиникова, И. В., Липин, Е. А. Представление реального и воображаемого пространства. *Вопр. психологии*, № 3, 1987, с. 103—113.
4. Гозман, Л. Я. Психология эмоциональных отношений. М., 1987, с. 174.
5. Леонтьев, А. Н. Деятельность, сознание, личность. в кн. *Избр. псих. произв.* М., т. 2.
6. Лурья, А. Р. Язык и сознание, М., 1979, с. 319.
7. Осгуд, Ч., Суси, Дж., Тонненбаум, Т. Приложение методике семантического дифференциала к исследованиям по эстетике и смежным проблемам. В кн.: *Семиотика и искусствоведение*. М., 1972, с. 278—293.
8. Петренко В. Ф., Тодорова Е. Изследване на индивидуалното съзнание с методите на експерименталната семантика. *Филос. мисъл*, 7, 1985, с. 55—64.
9. Петренко, В. Ф. Введение в експериментална психосемантика. М., 1983, с. 175.
10. Петренко, В. Ф. Семантический анализ профессиональные стереотипов. *Вопр. психологии*, 1, № 3, с. 133—143.
11. Петренко, В. Ф. Экспериментальная психосемантика: исследование индивидуального сознания. *Вопр. психологии*, 1982, № 3, с. 23—25.
12. Харман, Т. Современный факторный анализ. М., 1972, 412 с.
13. Франсела, Ф., Баннистер Д. Новый метод исследования личности. М., Прогресс, 1987, с. 232.
14. Шмелев, А. Г. Введение в экспериментальную психосемантику: теоретические основания и психодиагностические возможности. М., 1983, с. 157.

РАЗВИТИЕ НА ПЛАНИРАЩАТА ФУНКЦИЯ НА МИСЛЕНЕТО У УЧЕНИЦИ ОТ НАЧАЛНА УЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ

ДОРОТЕЯ П. БОШНАКОВА

Развитието на планиращата функция на мисленето има важно значение за прехода от нагледно-образно към словесно-логическо мислене у децата (4,8) и е необходим компонент за развитието на мисленето и за осъзнаване на собствените мисловни процеси.

Относително добре развитата способност да се планират действията и да се действа на ум подпомага ориентирането в условията на задачите, в преобладаването и задържането в ума на междинните резултати, съотнасянето им с крайната цел.

Способността да се планират и да се изпълняват действия в умствен план се развива интензивно у деца от начална училищна възраст, когато се формират основните навици за учебна дейност.

Изучаването на планиращата функция на мисленето е свързано с изследванията върху особеностите на дейността на субекта при решаване на задачи, когато способът за преобразуване на зададената ситуация е неизвестен за субекта. Я. А. Пономарьов въвежда понятието „вътрешен план на действие“ (ВПД), което характеризира способността на човека да действа на ум (4). Вътрешният план на действие се разглежда като основа на интелектуалните способности на човека, която е независима от усвояваните знания. Неговите особености и съответно етапите на изграждането му са предпоставки и функционални степени в развитието на творческото мислене (5). Пономарьов определя вътрешния план на действие като едно от психичните новообразувания у децата, което се развива в тясна връзка с външния план на действие, и се овладява от децата в края на началната училищна възраст. Най-голямо предвиждане в етапите на развитие се отбелязва в I и II клас, след което темповете на развитие се забавят.

Пряко отношение към изследването на планиращата функция на мисленето имат проучванията на В. Н. Пушкин (6,7), В. Х. Магкаев (3), А. З. Зак (1,2).

В. Н. Пушкин изследва развитието на планиращата функция на мисленето в нагледно-действен план в условията на преобразуваща дейност, насочена към изграждане на „нова последователност от преобразувания“ (6). Според степента на разкриване на взаимоотношенията между елементите и изграждането на общ план на решение на задачата В. Н. Пушкин и Д. Н. Завалишина определят три начина за решаване на задачата, които са етапи в развитието на планирането.

Развитието на планиращата функция на мисленето може да се проследи както по отношение на прехода от планиране с нагледна основа към планиране, при което действията се ръководят от вътрешни представи, така и по линията на постоянното увеличаване самостоятелността на ученика при построяване на планираните действия (3).

Доколкото мисленото преобразуване на предмета е неотделимо от практическата предметна дейност за преобразуване на обекта, развитието на планирането се разкрива като развитие на възможността на детето да изгражда системи от потенциално възможни планиращи действия (3).

В. Х. Магкаев изследва как децата търсят и строят системи от потенциално възможни планиращи действия, които определят ориентирането на индивида в зададените условия и му позволяват да предвижда резултата от бъдещи действия, да открива форми и начини за организиране на собствената дейност в зададената ситуация. Планиращите действия се характеризират като мислено търсене на неизвестни на индивида потенциално възможни действия, които той съзнателно организира в системата. Системата от действия се изгражда чрез предвиждане на общия резултат от няколко мислено проиграни действия, като се отбелязва само крайният резултат. Тези действия регулират търсенето на оптимално решение на задачата.

От тези позиции степента на развитието на планирането у деца от начална училищна възраст се диагностицира, като се проучва в каква степен детето може да подрежда в определен ред възможните действия, да предвижда техния общ резултат и да го свързва с поставената цел. Степента на развитието на планирането се определя от показателите:

— степен на осъзнатост на зададените правила за действие;

— дълбочина на планирането, която се разкрива чрез броя на мислено проиграните ходове, с чийто общ резултат детето оперира.

Възможностите на децата да изграждат системи от потенциално възможни планиращи действия са основа на развитието на планиращата функция на мисленето. Изучаването на особеностите и развитието на възможностите на децата да изграждат такива системи позволява да се характеризират изграждането и развитието на планирането като функция на мисленето.

Целта на настоящото изследване е да се проучи динамиката в изграждането на планиращата функция на мисленето у деца от начална училищна възраст. Използваната методика е съставена точно според изискванията, посочени от В. Х. Магкаев, които осигуряват методиката действително да бъде насочена към изследване на планиращата функция и да бъде достъпна за ученици от начална училищна възраст. Това позволява да се проверят и уточнят диагностичните възможности на такъв тип експериментално задание.

Обект на изследване са 300 ученици — по 100 изследвани лица от I, II и III клас. Резултатите от изследването на планирането у учениците от начална училищна възраст се съпоставят с резултатите на ученици от VI клас (100 изследвани деца). Очаква се, че учениците от средна училищна възраст

са овладели способността да планират своята дейност и сравняването на резултатите би позволило да се установи по-точно къде е мястото на учениците от начална училищна възраст (особено на третокласниците) в хода на овладяването на планиращата функция на мисленето.

МЕТОДИКА

Планиращата функция на мисленето се изследва чрез комбинаторни задачи (построени в нагледно-образен план) за преобразуване на ситуации по определени правила. Задачата на изследваните лица е да променят реда на цифрите, така че с възможно най-малко ходове да получат записаната в дяно комбинация от цифри, като отбелязват своите ходове в табличка.

Изследва се доколко децата могат да подредят в определена последователност възможните действия, да предвиждат общия им резултат и да го свързват с поставената цел.

С помощта на компютър са определени всички възможни задачи за комбинирание с 3 и 4 елемента, възможните варианти на решения, броят на ходовете за оптимално решение и от тях са избрани три задачи, които се решават съответно с 4, 5, 6 хода. Степента на трудност на задачите се определя от броя на ходовете за оптимално решение и от разположението на елементите на зададената ситуация спрямо елементите на търсената.

Експериментът има два етапа — в подготвителния изследваните лица изучават правилата за преместване на цифрите и заедно с експериментатора решават две триходови задачи. В същинската част на експеримента те самостоятелно решават трите задачи върху дадената бланка. Изследването се провежда колективно, на групи до 10 изследвани лица. Същинската част на експеримента трае 15 минути.

Показател за развитието на планиращата функция на мисленето е овладеният от детето тип планиране. Той зависи от степента, в която правилата се възприемат като средство за постигане на целта и от дълбочината на планирането (броя на ходовете, с чийто общ резултат детето може да действа). Въведена е обща оценка за овладения тип планиране и върху основата на получените емпирични данни са определени пет типа планиране, които се оценяват с бал от 1 до 5.

Според характера на усвояване на правилата се очертават два вида планиране:

1. **М а н и п у л и р а н е** — правилата са запомнени, изследваните лица правят комбинации, но действията им са самоцелни, не се съгласуват с целта и с предишните ходове. Не се достига до решение на задачата.

— изследваните лица са заучили правилата и ги използват като средство за постигане на крайната цел. В тази ситуация, според дълбочината на планирането, се очертават следните типове планиране.

2. **П о с л е д о в а т е л н о п л а н и р а н е**

Правилата за решение се спазват точно. Всеки ход се определя от предишния, като отделни ходове се повтарят или отменят според получения резултат. Цифрите се преместват последователно, извършват се множество ходове. Резултатът от действията може да се предвиди с два хода напред. Последователното планиране най-често не води до решение на задачата.

3. **Б л и з к о п л а н и р а н е**.

Изследваните лица установяват връзките между елементите на задачата и използват правилата като средство за постигане на целта. Решението на

задачата се подчинява на определен план — строят се системи от действия. Предвижда се резултатът от група действия и той се съпоставя с крайната цел и с предишните резултати. В бланката се отбелязват 2—3 хода, а всъщност се извършват от 5 до 8 премествания.

4. Р а ц и о н а л н о п л а н и р а н е

Решението на задачите се търси според посочения брой ходове за решение на задачите. В таблицата се записват ходовете на оптимално решение на задачата, допускат се случайни грешки, повторения на ходове. Дълбочината на планиране е 3—4 хода предварително. Според В. Х. Магкаев на този етап потенциално възможните действия се осъзнават като относително самостоятелни и се обединяват в групи, изследваните лица оперират с техния резултат преди да извършат преместването. Изгражда се система от потенциално възможни действия, която е основа на планиращата функция на мисленето.

5. О п т и м а л н о п л а н и р а н е

Задачата се решава без грешки и повторения на ходове, с оптималния брой ходове, не се отбелязват допълнителни цифри или техни комбинации. Търсят се и други начини на решение. Дълбочината на планиране е 3—4 хода напред, междинните резултати са подчинени на крайната цел и се съпоставят помежду си.

Емпиричните данни са обобщени в честотни таблици и са изчислени средните стойности и вариационните характеристики на оценките на изследваните лица. Проверена е и статистическата значимост на разликите между средноаритметичните оценки (t-тест на Стюdent).

РЕЗУЛТАТИ

Развитието на планиращата функция на мисленето се характеризира чрез типа планиране, който изследваните лица са усвоили.

В хода на изследването се установи, че учениците от I клас се затрудняват при решаване на комбинаторни задачи в нагледно-образен план. 57% от първокласниците са на I степен от развитието на планирането (манипулиране), а рационално планиране (IV степен) се наблюдава едва при 3% от изследваните лица. Средната стойност и средноквадратичното отклонение на оценките на типа планиране у изследваните лица от I клас са много ниски (табл. 1).

Средни стойности и вариационни характеристики на оценките на изследваните лица, разпределени по класове

Характеристика / клас	I	II	III	IV
Средноаритметична стойност	1.64	3.61	3.51	4.45
Средноквадратично отклонение	0.84	1.23	1.21	0.70
Стандартна грешка на средната	0.08	0.12	0.02	0.07
Коефициент на вариация (%)	51	34	34	1
Максимална стойност	4	5	5	5
Минимална стойност	1	1	1	3

Първокласниците не могат да изграждат системи от потенциално възможни планиращи действия при решаване на задачи с цифров материал. Учениците запомнят правилата за преобразуване на ситуацията, но не разбират, че те са средството за решаване на задачата.

Средната стойност на оценките на типовете планиране, усвоени от изследваните лица от II клас, е с две единици по-висока от стойността при децата от I клас (табл. 1). Проверката на статистическата значимост при разликата в средните стойности на оценките на I и II клас сочи, че между тях има съществена разлика ($p=0,0000$, $\alpha=0,001$). Общо 94% от изследваните от II клас могат да планират своите действия, да съпоставят действията си с крайната цел и да предвиждат резултата от поне две свои действия. У 34% се наблюдава типът оптимално планиране — децата могат да изградят система от потенциално възможни планиращи действия, която е в основата на планиращата функция на мисленето. Наблюдават се големи индивидуални различия в степента на овладяване на планирането.

Резултатите на изследваните от III клас не се различават значимо от резултатите на II клас ($p=0,5629$, при $\alpha=0,01$, няма статистическа значимост). Трябва обаче да се отбележи намаляването на индивидуалните различия в резултатите на третокласниците (табл. 1).

Резултатите от изследването показват, че най-съществени промени в развитието на планирането у ученици от начална училищна възраст се извършват през първата година от обучението. Докато 57% от изследваните лица от I клас не могат съзнателно да планират действията си при работа с нагледно-образен материал, второкласниците са овладели типа близко планиране. Постепенно нарастват възможностите на децата да планират своите действия рационално (25% от II клас и 25% от III клас) и оптимално (26% от II клас и 33% от III клас).

Степента на развитие на планирането у деца от начална училищна възраст съществено се различава от степента на развитието му в средна училищна възраст. Средната стойност на оценките на изследваните от VI клас се доближава до максималната, като е почти с единица по-висока от средната на оценките на III клас. Установена е и статистически значима разлика между средноаритметичните на оценките им ($p=0,001$ при $\alpha=0,01$). По-голямата част от учениците от VI клас решават задачите чрез оптимално планиране.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Получените данни позволяват да се очертае тенденцията в развитието на планиращата функция у ученици от начална училищна възраст.

Разкриват се съществени различия в резултатите на децата от I и II клас, I и III клас, докато степените в развитието на планирането у деца от II и III клас не се различават значимо. Учениците от начална училищна възраст напълно овладяват типа близко планиране, като степента на развитие на планиращата функция е значително по-ниска спрямо развитието и у учениците от VI клас, които могат да изградят системи от планиращи действия и могат оптимално да планират действията си.

Резултатите потвърждават, че развитието на мисленето у деца от начална училищна възраст се проявява ярко в овладяването на планиращата функция на мисленето и че приложената методика има добри диагностични качества и може да се използва за изучаване и диагностика на развитието на планирането. Този тип експериментално задание има ясно изразени диагностични и развиващи функции по отношение на детското мислене. Голямото разнообразие от комбинаторни задачи позволява методиката многократно да се използва, като постепенно се увеличава трудността на заданието. Ком-

бинаторните задачи в нагледно-образен план са подходящи и за изследване степента на овладяване на обобщени способности за действие, на интелектуалната активност у децата.

ЛИТЕРАТУРА

1. Зака, А. З. О развитии у младших школьников способности действовать в уме, Вопросы психологии, 1981/2, с. 146—151.
2. Зака, А. З. Развитие теоретического мышления младших школьников, М., Педагогика, 1984.
3. Магкеев, В. Х. Экспериментальное изучение планирующей функции мышления в младшем школьном возрасте. Вопросы психологии, 1974/5, с. 98—106.
4. Пономарев, Я. А. Знание, мышление, умственное развитие, М., 1967.
5. Пономарев, Я. А. Оперативное мышление в больших системах, М., 1965.
6. Пушкин, В. Н. Психология целобразования и проблемы интеллектуальной активности. Вопросы психологии, 1977/5, с. 74—86.
7. Фарапонова, Э. И. Обучение младших школьников работе с простейшими чертежами на уроках политехнической трудовой подготовке, в кн. Психологические проблемы учебной деятельности школьника, под ред. В. В. Давыдова, М., 1977.

DEVELOPMENT OF THE PLANNING FUNCTION OF THE THINKING IN CHILDREN OF EARLY SCHOOL AGE

D. Boshnakova

This paper reports on the results of the experimental study of the psychological peculiarities and the development of the planning function of the thinking in junior school children. The children's ability to build up systems of potentially possible planning actions is investigated. The stages in the development of the planning function are specified. The quality of the combinatorial problems as means for the diagnostics of the thinking is discussed.

Политическа психология

СОЦИАЛНОПСИХОЛОГИЧЕСКИ ФАКТОРИ ЗА ФОРМИРАНЕ И УКРЕПВАНЕ АВТОРИТЕТА НА СЪВРЕМЕННИЯ ПАРТИЕН РАБОТНИК

Е. Я. ЯБЛОКОВА — СССР

В условията на по-нататъшното развитие на социалистическото общество, на коренното преустройство, на преобразуването на различни страни на живота, на радикалните изменения в производителните сили и производствените отношения, на революционното обновление на обществените и политическите структури, на нарастването на духовния и интелектуалния потенциал на цялото общество¹ като-важен проблем се откроява необходимостта от

¹ М. С. Горбачев, Революционной перестройке — идеологию обновления. Речь на Пленуме на ЦК на КПСС, 18 февр. 1988 г. М. Политиздат, 1988, с. II.

разработването на нова кадрова политика, която да отчита както уроците от миналото, така и характера на съвременния етап на развитието на социализма в неговия динамизъм, противоречивост и характерната мащабност на задачите, стоящи пред народа и партията. Успешното реализиране на решенията на XXVII конгрес на КПСС и последвалите пленуми на ЦК на КПСС до голяма степен зависи от подбора на ръководните кадри, от равнището на тяхната политическа и психолого-педагогическа култура, от укрепването на авторитета на партийния работник. Човекът, облечен във власт, влияе върху конкретния ход на историята и проблемът за повишаване ролята на човешкия фактор при разглеждания от нас въпрос се издига в проблема за това кой да възглави преустройството, как лидерите да могат да разберат извършващите се процеси, да съединят теорията и опита.

Опирайки се на познанието на обективните закони на развитието на обществото, на марксистко-ленинската теория, партията управлява субективния фактор (масите, колективите, отделните хора). За да се повлияе на хората, да им се дадат идейни ориентири, да се извърши прелом в умовете и настроенятия им, да бъдат поведени и заинтересовани да използват максимално своите сили и възможности в интерес на обществото, трябва да се заслужи доверието им, да се извоюва авторитет пред тях.

Интересът към проблема за авторитета и факторите за неговото формиране и укрепване има и своята отрицателна причина. Както отбелязва в доклада си на Януарския пленум на ЦК на КПСС (1987 г.) генералният секретар на ЦК на КПСС М. С. Горбачов, през последните години в кадровата работа бяха направени редица грешки, извращения. Много партийни членове, заемащи в своите организации важни ръководни постове, се оказаха извън контрола и критиката от страна на партията, което доведе до сериозни провали в работата, до нарушения на партийната етика. Някои партийни работници злоупотребяваха с властта, заглушаваха критиката, натрупваха благоустояние, а други станаха съучастници и даже организатори на престъпни действия.¹ Такъв вид „лъжеръководители“, за съжаление, не само потъпкаха своя авторитет, но и нанесоха ущърб на престижа на достойните работници, на авторитета на партията като цяло. Известно е, че по отделния партиен работник хората съдят за партийната организация, за партията като цяло. В неговите възгледи, поведение, действия, постъпки, така или иначе, се проявяват главните ценности на нашето общество и от него зависи дали те се издигат в съзнанието на хората или ще се разрушават.

Падането на престижа на партийния работник, снижаването на неговия авторитет получи своеобразно отражение в съзнанието на самите партийни работници. Така според резултатите от проучването, направено всред началници на отдели на организационно-партийна работа към ЦК на съюзните републики, областните и окръжните комитети на партията, които през октомври 1986 г. проведоха обучение в Института за повишаване на квалификацията на ръководните партийни, съветски и идеологически кадри на Академията за обществени науки при ЦК на КПСС, само 50% от анкетираните са отбелязали между другите качества и важноста на такова качество като авторитета на партийния работник. Малко значение се отдава и на такива качества, които до голяма степен влияят на контактите с хората и на уменията да се завоева тяхното доверие, като: внимание към нуждите на хората, (56%); обща култура (55,2%); политическа култура (53,6%); умение за съоб-

¹ Материали Пленума ЦК КПСС—27—28 янв. 1987 г., М. Политиздат, 1987, с. 11.

разяване с мнението на другите (54,4%) и др.³ Симптоматично е и това, че авторитетът е поставен редом с други качества, а не е обособен като отделна характеристика, заемаща централно място.

Ето защо разработката на проблема за авторитета е актуална както в теоретически, така и в практически план. Всред въпросите, чакащи да бъдат изследвани, важно място заема въпросът за факторите на формиране и укрепване авторитета на партийния работник, включително социалнопсихологическите фактори.

Считаме, че е целесъобразно анализът на тези фактори да обхваща три аспекта: а) да открие връзката с обективните условия и предпоставки на авторитета; б) да изследва съдържанието и същността на авторитета като социално и обществено-психологическо явление, съответно в контекста на авторитета на партийния работник като политическо явление; в) да проследи пътищата, средствата и механизмите на формиране, поддържане и укрепване авторитета на ръководителя.

Ние изхождаме от това, че авторитетът не принадлежи към редицата на качествата на партийния работник, а е интегрална характеристика на неговата личност и се формира на основата на неговите знания, умения, навици, които се появяват и реализират във всекидневната дейност, в отношенията с хората — както с висшестоящите, така и с подчинените, с колегите. Авторитетът не се придобива или завоюва веднаж завинаги, а изисква непрекъснатата работа за неговото поддържане и укрепване.

Авторитетът на партийния работник почива на дълбоки социални, политически и нравствени основи. Разгледан като социално отношение, той представлява исторически изменяща се и основана на доверие форма на подчинение на хората по отношение на обществените норми, идеи, институти, групи личности; той обхваща широк кръг отношения в областта на политиката, морала, науката, изкуството, управлението и т. н. Съответно на това се формира и политически, морален, научен и пр. авторитет.

При изучаване факторите на формиране и укрепване на авторитета на партийния работник ние отчитаме, че политическите се водещите и поради това изследваме такива страни на политическия авторитет като: а) диалектиката на партията и диалектиката на отделния партиен работник; б) диалектичката взаимовръзка между авторитета на заеманата длъжност и авторитета на личността на партийния ръководител; в) взаимоотношението между субекта, носителя на авторитета и тези, които изпитват върху себе си неговото влияние, признават го.

Авторитетът на партията се изгражда по протежение на цялата история на нейното съществуване в практиката на организационната, стопанската и в идеологическата работа, „Жизнеността на издигнатите от партията плановете — посрещнати с разбиране от страна на масите, както и лозунгите и замислите, в които бе въплътен духът на Октомври, намериха израз в ентузиазма, който порази света и с който съветските хора се включиха в строителството на промишлеността“. В най-тежки условия хората правеха чудеса. Вдъхновяваше ги това, че се „приобщаваха към великото историческо дело“⁴. Обаче не може да не се вземе под внимание и това, че възникналата през

³ Актуални проблеми на дейността на партийните комитети с ръководните кадри в условията на преустройството. М.: АОН при ЦК на КПСС, 1987, с. 7.

⁴ М. С. Горбачев, Октябър и перестройка: революция продължава. М., Политиздат, 1987, с. 18.

30-те години административно-командна система на партийно-стопанското ръководство на страната, бюрократизмът, отстъпленото от ленинската политика по отношение на селяните, отсъствието на необходимото равнище на демократизация в обществото, култът на личността, нарушенията на социалистическата законност, произволът и репресиите през 30-те години нанесоха сериозен ущърб на делото на социализма и авторитета на партията⁵. На XX и XXII конгрес партията осъди култа на Сталин и неговите последствия, като взе курс на демократизация на обществения живот. Обаче този курс не бе доведен до край. Разривът между думи и дела, несъвпадението между високите принципи на социализма и всекидневната практика, което съществуваше към края на 60-те и началото на 70-те години, оказва отрицателно влияние на процесите на вътрешнопартийния живот и на партийното ръководство на обществото. Издигнатата от Априлския (1985 г.) пленум на ЦК на КПСС концепция за ускорение, курс на обновление на социализма, които получи развитие в решенията на XXVII конгрес на КПСС и на последвалитт пленуми на ЦК на КПСС и на XIX конференция на КПСС, определи водещата роля на партията в осъществяването на революционното преустройство на всички страни на социалистическото общество. Решаващо условие в реализацията на авангардната роля на партията представлява демократизацията на вътрешнопартийния живот като една от съставките на дълбоката реформа на политическата система на обществото. Огромна е тук ролята на всеки комунист, на всеки отделен партийен работник. Повишава се отговорността за осъществяване на демократизацията на партийния живот, за внедряването на демократичното начало в кадровата работа и това засяга всеки от тях. А. С. Макаренко подчертаваше, че авторитетът произтича от отговорността. „Ако човек трябва да отговаря за своята работа и отговоря, казваше той, то в това се заключава и неговият авторитет. На тази основа той следва да строи достатъчно авторитетно своето поведение“⁶.

Действителният авторитет се изгражда като единство от авторитета на длъжността и авторитета на личността. Авторитетът на длъжността се формира в системата на функционално-организационни или, както често се казва — на официалните отношения, които се регламентират и поддържат от устава на партията, от съответните принципи и правила на партийно строителство.

Главната основа за повишаване длъжностния авторитет е последователното осъществяване на принципа на демократическия централизъм и гласност, осъществяването на постановките на XXVII конгрес на КПСС за преодоляване на стоящите извън критиката зони, за това, че в партията няма и не трябва да има ръководители, оградени от партийната отговорност. Съществена роля трябва тук да изиграе усъвършенстването на системата на подбора и разпределението на кадрите, точното разграничение на функциите и ролите, преодоляването на ширещата се практика на подбор на ръководителите по принципа на приятелство, роднинство и т. н. Както бе отбелязано на Юнския (1987 г.) пленум на ЦК на КПСС, „... много е важно в ръководството на партийните организации на дадения етап на разгръщане на мащабни практически дела в партийното ръководство да навлязат най-активните привърженици на обществените преобразувания, хора принципи, разбиращи потребностите на времето, истински „изпълнители“ на преустройството, готови „да не пожелат сили за нейния успех“⁷.

⁵ Вж. там, с. 19—21.

⁶ Макаренко, А. С. Избр. педагогические произведения, М., 1968, т. 2, с. 93.

⁷ Материали Пленума ЦК КПСС, 25—26 юня 1987 г., М. Политиздат, 1987, с. 37.

Авторитетът на длъжността се подкрепя от авторитета на личността, който се формира в системата на нравствено-психологическите отношения и до голяма степен се определя от личния пример на ръководителя. Какви са изискванията към партийния ръководител в съвременните условия, какви черти трябва да му бъдат присъщи и кои от тях той реално притежава? В литературата се предприемат опити за „списъчно“ изброяване на тези черти, броят на които се колебае между 30 и 1500. Според нас е целесъобразно да се построи модел на личността на партийния работник, който да включва неговите главни характеристики, осигуряващи най-голямо съответствие с неговата длъжност. В такъв случай бихме могли да разграничим четири групи базови качества: идейно-политически, професионално-делови, организаторски и нравствени, а по-подробно — идейна убеденост и политическа култура, компетентност и деловитост, трезвост на ума, организаторски способности и умения; висока моралност, чувство за новото, инициативност. Авторитетът на партийния работник се укрепва под влияние на:

1) задълбоченото усвояване на марксистко-ленинската идеология, широтата на политическия кръгзор, умението при решаването на каквито и да било въпроси да се ръководи от интересите на партията, народа, държавата; умения да се мисли перспективно, мащабно, конкретно;

2) делова компетентност, способност да се вниква в същността на въпроса, да се изхожда от равнището на съвременните постижения на науката, литературата и изкуството; умение да се разбере конкретната обстановка върху основата на дълбоко познаване на живота, реалното положение на нещата; умение да се избере главното звено във веригата на събитията и се вземе единствено правилното решение за дадена конкретна обстановка;

3) уважително отношение към хората, умение да се изслуша и разбере всеки човек, тактично да се подсказе правилното решение, да се създаде у хората убеденост в обосноваността на предлаганите решения, да се съблюдают в общуването с хората нормите на партийната етика;

4) да проявяват организаторски способности, умение за съчетаване на уважение към човека с партийна възискателност към него, да увелича хората със слово и дела, с личен пример, с умение да окаже помощ за организиране изпълнението на взетите решения, да довежда делото до края, да подкрепя ценния почин, да предотвратява прояви на празнотумство, заседателско съेतене и др.;

5) съответствие на личното поведение на партийния работник с изискванията на Устава на КПСС, с нормите на комунистическия морал в работата и в извънслужебна обстановка, в семейството.

Качествата на ръководителя определят до голяма степен и стила на неговата дейност, което може да се изрази в такова съждение: човекът — това е стил. Различните стилове на ръководство по различен начин разкриват личностните качества на ръководителя. Тази зависимост се изучава в едно изследване, проведено от Института по психология при АН на СССР. Качествата на личността са били оценявани по 7-бална скала. Резултатът от изследването е отразен в табл. 1.

Формирането на колегиален и комбиниран стил е възможно само при висока професионална компетентност. Ниското равнище на професионална компетентност поражда директивен, пасивно-колегиален, нехаен (небрежен) стил. Педагогическите качества са най-ярко изразени в колегиалния стил. При това е важно да се отбележи тясната взаимовръзка между групите личности

Таблица 1

Изразеност на личностните качества при различни стилове на ръководство

Стил на ръководство	качества			
	профес. компетентност	организаторски	педагогически	комуникативни
Директивен	5.4	5.3	4.7	4.7
Колегиален	6.1	5.9	6.0	5.7
Нехаен	5.3	4.3	4.7	4.8
Директивно-колегиален	5.4	5.7	5.0	4.8
Директивно-пасивен	5.4	5.3	5.3	5.2
Пасивно-колегиален	5.3	4.7	5.7	5.6
Комбиниран	5.8	5.8	5.7	5.7

качества помежду им при утвърждаването на един или друг стил на ръководство. Варирането на стиловете зависи от конкретната ситуация в жизнеността на колектива, която така или иначе отразява ситуацията в обществото като цяло. За подобряване стила на работа в съвременните условия важно значение има усъвършенстването на методите на подбор и на разпределение на ръководните кадри, постоянното изучаване и разпространение на най-добрия опит на ръководителите, анализът на отрицателния опит и извличане на уроци от него, своевременното реагиране на отклонения от ленинския стил на ръководство, в които могат да изпаднат отделни ръководители.

Като причини, разрушаващи авторитета на ръководителя, на преден план се открояват: измяната на интересите на делото, злоупотребата с властта, преходът от стопанисване към разпореждане, от управлението на хората към своеволно командване, към опитите да се получат високи показатели за сметка на времето и силите на хората, отпадането на отговорността пред колектива, нарушаването на административната партийна етика, злоупотребяването с дисциплинарни въздействия. При такъв стил на ръководство подчинените снижават трудовата си активност, престават да проявяват инициатива, изпълняват формално своите функции. Снижава се равнището на нравственото развитие на колектива, губи се инициативата, спада емоционалният тонус. Поради това е важно ръководителят да се поправи навреме, да му се помага да коригира грешките си, да излиза от трудните ситуации. Ако тези мерки се окажат недостатъчни, трябва да се разделяме с такива ръководители.

За да се осъществи демократизацията на обществения живот, необходимо е във всеки колектив да се създаде и реализира сред членовете му механизъм за реално включване на всички трудещи се в решаването на държавни и обществени задачи. Трябва също така хората да се научат да живеят в условията на задълбочената демокрация, непрекъснато да се увеличава тяхната политическа култура.⁸

Водеща роля в определянето на правилна насока на работата, в осигуряването на нейното идейно-политическо съдържание, в неговото сплотяване има първичната партийна организация като политическо ядро на колектива.

⁸ Социално-психологическите проблеми на производствения колектив, М. Наука, 1983, с. 14.

⁹ Октябър и перестройка: революция продължава. М. Политиздат, 1987, с. 32.

Партийните организации трябва да бъдат в авангарда на всички преобразувания, да осигуряват политически общодържавен подход към преустройството. С развитието на самоуправлението и формирането на новите институти за осигуряване на неговото реализиране, а също и с изменението на функциите на тези, които вече съществуват, ръководната координираща роля на политическото ядро на производствения колектив в лицето на партийната организация значително нараства. Партийната организация е призвана да провежда работата за формиране у всеки отделен човек на ясно разбиране на икономическото и политическото значение на резултата на неговия труд, да възпитава чувството на стопанин, на високи граждански качества на личността, на колективистично, патриотично и интернационалистично съзнание и поведение. Влиянието на партийната организация зависи непосредствено от това, доколко задълбочено се прилагат от нея такива демократични начала, като изборност и сменяемост на ръководителите, тяхната отговорност пред колектива, в която всеки комунист изпълнява своята авангардна роля, доколко решително реализира партийната организация, програмата на преустройството.

На съвременния етап се повишава необходимостта от преустройство на психологията на партийните кадри за интензивно развитие на икономиката и на другите страни на обществения живот, за умение да се преценяват правилно измененията и обективните условия в развитието на производството; психологията на партийните кадри трябва да се обърне с лице към разработката на нови методи на управление, към привеждане в действие на организационно-икономическите и социалните резерви, към активизацията на човешкия фактор.

Психологическото преустройство има за цел да измени съзнанието, за да го приведе в съответствие със съвременните изисквания на обществото, за активизиране на човешкия фактор.

Психологическото преустройство предполага, от една страна, отказ от изживелите своето време представи и възгледи, привички и традиции, стереотипи и схеми, а от друга страна — утвърждаване на нови представи и възгледи, нови подходи, ново мислене, създаване атмосфера на творческо търсене и прояви на инициатива.

Важен момент в психологическото преустройство е преодоляването на инертността в мисленето чрез формиране на активно, творческо отношение към живота и задълбочено овладяване на научните знания, заменяйки метафизичния начин на мислене с диалектически. Затова е необходимо задълбочено изучаване на трудовете на К. Маркс, Ф. Енгелс, В. И. Ленин, овладяване на научния метод на познание и преобразуване на действителността, философско осмисляне на законите на развитието на съвременното общество, на неговите източници и движещи сили и т. н. Психологическото преустройство представлява изчистване на съзнанието от чужди на нашия строй явления — от психологията на потребителството, еснафщината, рецидивите на авторитарното съзнание и т. н. Последното се изразява в некритично, самодоволно отношение към резултатите от работата, в създаване на обстановка на самовъзхваляване, докладване на победи, ласкателство и угодничество, нежелание за трезва и реалистична оценка на положението. XXVII конгрес на КПСС даде точна оценка на такива явления, окачествявайки ги като чужди на същността на партийната работа и нанасящи голяма вреда на интересите на партията и държавата. Конгресът посочи, че най-важното условие за преодолява-

нето на такъв род отрицателни явления може да бъде безпрекословното спазване на нормите на партиен живот, повишаването на отговорността на всеки партиен работник за реализиране на авангардната роля на партията. Психологическото преустройство на кадрите означава положително насочване към мащабите и към дълбочината на съвременните задачи, психологическа готовност и умение да се работи в новите условия.

Особено значение в съвременните условия придобива преодоляването на психологическите бариери на преустройството, възниквали по силата на противоречивостта и сложността на процесите на обновление, а също и поради различното отношение към тях от страна на различните групи хора. Психологическите бариери определят изчаквателна и пасивна позиция по отношение на преустройството. Те често могат да бъдат свързани с установката за запазване на постигнатото у такава група хора, която като цяло е удовлетворена от своето положение в колектива; в тях се проявява стремежът на човека да преценява строго какво ще получи и какво ще загуби в новите условия; бариерите предизвикват и явни загуби (снижаване на заплатата, принудителна смяна на местоработата или характера на труда), те възникват от неувереността в положителния изход на извършващите се промени и т. н.

Психологическото преустройство включва формирането и поддържането на такава морално-психологическа атмосфера, която да бъде проникната от дълбоко чувство, оптимистично настроение и вяра в правотата на икономическата стратегия на партията, на нейната социална политика, такава атмосфера, която да стимулира появяването на инициатива, творчество на масите и на отделния човек.

Важно условие и средство за психологическо преустройство на реализацията на принципите на социализма са: критика и самокритика, идейно-възпитателна работа в колектива; въздействие върху психологията на хората чрез средствата за масова информация и пропаганда, разширяване и подобряване на психологическите служби, усъвършенстване на психолого-педагогическата подготовка на кадрите във висшите партийни учебни заведения, във всички форми и системи за повишаване на квалификацията.

Съвременните партийни кадри държат изпит в живота. В тази връзка работата с хората, завоюването на авторитет пред тях, умението да ги увлече в решаването на задачите, стоящи пред партията и социалистическото общество, придобиват за партийния работник пределна актуалност.

Компютързация

ПСИХОЛОГИЯ НА КОМПЮТЪРИЗАЦИЯТА

О. К. ТИХОМИРОВ — СССР

Широкото развитие на практиката и теорията на компютързацията на управлението, обучението, на научните изследвания, проектирането, на диагностиката доведе до възникването на нова психологическа наука — психология на компютързацията. Тя изучава възникването, функционирането и структурата на психическото отражение на реалността в процесите на дейността на индивидите и групите, свързани със създаването и използването на компютрите, включвайки и тяхното програмно осигуряване. Основните научни проблеми в тази област са изучаване на закономерностите и принципите на организацията на различните видове човешка дейност посредством компютрите и диалога между човека и компютъра; изучаване на законите на психическото отражение и психическото развитие в условията на използване на компютрите; усъвършенстване концептуалните модели на различните видове психическа активност.

Основната задача е да се разработят психологически основи за създаване на ефективни компютъризирани системи. Трябва да се отделят общите психологически основи на компютързацията и специфичните за определен тип автоматизирани системи: АСУ, АОС, АСНИ, САПР и др. В статията се дава характеристика на 4 задачи, свързани с общите основи на компютързацията.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИТЕ КОНЦЕПТУАЛНИ МОДЕЛИ КАТО ОСНОВА ЗА ПРОЕКТИРАНЕ НА АВТОМАТИЗИРАНИ СИСТЕМИ

В прилагането на концепцията и в създаването на проекти за автоматизирани системи има много понятия, които се срещат в психологическата литература: личност, индивид, дейност, активност, потребност, мотив, цел, готовност, управление, диалог, способност, творчество, познание, мислене. Съдържанието на тези понятия не се експлицира. Заедно с това в психологията има различни трактовки на тяхното съдържание.

Преди всичко трябва да се заеме твърда позиция по отношение на понятието „дейност“. Ученикът, ръководителят, научният работник, проектантът се обединяват в това, че те осъществяват в автоматизираната система някаква дейност. Тази дейност има общи и специфични особености. Изхождайки от нейната структура, общите особености са свързани с нейната мотивация — целите, задачите, начините, а специфичните особености — с условията на реализация, характера, потребността, особеностите на целта и начините. Например методиките на психологичното изследване се отличават от методиките на обучение.

Обикновено при автоматизацията става дума за съвместна дейност между педагог и ученик, лекар и пациент и т. н. Важна психологическа особеност на съвместната дейност е развитието на процесите на общуване на нейните участници, включващи в себе си действен, гностичен, емоционален и ко-

муникативен дял. Участниците в съвместната дейност могат да бъдат както отделни личности, така и групи. Участието в съвместната дейност се характеризира според степента на активност.

Всяка човешка дейност има сложна психическа регулация, включваща познавателни, мотивационно-емоционални и волеви процеси. Понятието „познание“ се използва широко в литературата по информатика, но не винаги в този смисъл, както в психологията. Не трябва да се отъждествяват „психологията на познанието“ и „когнитивна психология“. Последната представлява само едно от направленията на изследване познанието, отъждествяващо психическите и информационните процеси.

Важно положение в психологическия модел на мисленето в контекста на компютъризацията заема тезисът за неалгоритмичната природа на мисленето.

Необходимо е ясно да се диференцират алгоритмичният и неалгоритмичният модел на мисленето. Според първия модел същността на творческото мислене се свежда до реализация на алгоритъма (2), а неговото формиране — към усвояване на алгоритъма. При такъв подход понятието „алгоритмическа култура на мисленето“ е идентично на понятието „култура на творческото мислене“. Съгласно втория модел, основан на специални психологически изследвания, същността на творческото мислене не се свежда до алгоритъма, а се проявява преди всичко в част от старите и създаване на нови алгоритми по начин, различен от алгоритмичните процедури. Неалгоритмичният модел е модел на мисленето като дейност, в която се развиват процесите на целеобразуването, смислообразуването, мотивообразуването, изразяващи неговата творческа същност. Културата на творческото мислене се разглежда като особена по отношение на културата на алгоритмичното мислене.

Голямо внимание в контекста на компютъризацията се отделя на един от мисловните процеси — процеса на разбиране на текстовете. Концептуалният психологически модел на разбирането се описва по формулата: „текст—дейтелност—мотив—цел—смисъл“ (за разлика от модела „текст—дейтелност—смисъл“). Този модел предвижда съдържанието и степента на развитието на мотивите и фиксира изобразителността (ширина и дълбочина) на разбирането, което се характеризира с броя на субективните ориентири, със степента на тяхното обобщение и интегрираност. Както показват специалните психологически изследвания, разбирането на „деловата“ проза винаги е обусловено от целите и мотивите на дейността на субекта, затова моделите на разбиране, възникващи от тези промени, са непълни.

Концептуалните психологически модели на дейност и мислене са базови за построяване на модели на дейността (реална или проектирана) в условията на автоматизацията. Автоматизираната дейност обикновено е вид съвместна интелектуална дейност на човека, опосредствана от компютъра. Такова опосредстване осигурява възможността за създаване и реализация на качествено нова дейност, позволява да се разширят творческите възможности на човека, да се развива неговата личност.

ПСИХОЛОГИЧЕСКА ЕКСПЕРТИЗА НА „ИНТЕЛИГЕНТНОСТТА“ НА КОМПЮТЪРА

Интелектуалната дейност на човека съществено се преобразува в резултат на диалог и с компютъра. Характерът на това преобразуване зависи много от типа компютър и от неговото програмно осигуряване. Сложното програмно осигуряване на компютрите все по-често се нарича изкуствен интелект.

При оценката на вече достигнатото равнище на компютърната интелектуалност проектите за усъвършенстване, обосноваване избора на конкретния вариант на компютризацията, е важно да се имат предвид тези психологически характеристики на интелектуалната дейност, които не се възпроизвеждат в „интелектуални“ компютърни системи.

В съществуващите компютърни системи отсъстват такива характеристики на човешката интелектуална дейност като мотив, емоционална регулация, целеобразуване, а те именно са най-важни. Изследващите интелектуалната дейност на човека стигнаха до извод, че тази дейност не се възпроизвежда в компютърните системи и затова за тяхната интелектуалност може да се говори само метафорично.

Във връзка с това, че в изкуствения интелект на първо място са експертните системи или системите, основавани на знание, необходимо е да се отдели особено внимание на термина „знание“.

Знание — това е отражение на някои съществени отношения, обобщение (значение). Знанията се различават по дълбочината на отражение, по видовете обобщения (емпирически, творчески). Знанието е продукт на мисловната дейност и едновременно средство за нейното осъществяване. Знанията могат да бъдат обект за усвояване и самостоятелно търсене, могат за първи път да се изработват от самия човек, да бъдат само субективно или обективно нови.

Не всички изработени и прилагани от човека знания се осъзнават. Пълнотата на осъзнаване на знанията е една от най-важните характеристики. Тя зависи от редица психологически фактори, включващи особеностите на личността и типа дейност, предметната област, по отношение на която се развива тази дейност.

Знанието се включва в някоя система от предишния опит, което му придава качество на осмислеността.

В психологията са добре известни различията между житейските и научните понятия, между видовете значения, които може да има една и съща дума, между действителните, образните и вербалните обобщения, между теоретичните и емпиричните обобщения.

Известно е също така, че противоречията между знанията не са обезателно „недостатък“ на умствената организация на работата на човека, а са източник на развитието на човешкото мислене. Всички тези положения трябва да се имат предвид при оценката на експертните системи в съотношението им с възможностите на човешкия интелект.

Задачите на психологичната експертиза на проектите за усъвършенстване на изкуствения интелект се усложняват така, както се появяват проекти на ЕИМ от все по-нови поколения.

Днес няма научни доказателства за това, че компютрите имат психика, но на тях непрекъснато се приписват психически свойства. В психологията такъв процес се нарича атрибуция, в резултат на което възникват определения като персонификация и анимизация на компютрите (10).

Персонификация на компютъра — приписващите му се цели и мотиви придават на дейността на човека определени психически особености при диалога му с компютъра: тя все повече придобива черти на съвместна дейност (сътрудничество или съперничество), включваща общуване с такъв своеобразен партньор като ЕИМ.

Дейността на човека, в това число и диалоговата изчислителна система, винаги е полимотивирана. Особен интерес представляват възникващите потребности в общуването със самия компютър. В някои системи за тази цел служи специалният разговорен блок, позволяващ да се водят „беседи“ със системата, която се използва като съветник при решаването на житейски проблеми, като слушател на „излишна“ информация.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ПРИНЦИПИ НА ОРГАНИЗАЦИЯТА НА ВЗАИМОДЕЙСТВИЕТО МЕЖДУ ЧОВЕКА И КОМПЮТЪРА

Една от интензивно развиващите се посоки на компютризацията е работката на диалогови изчислителни системи. За правилната квалификация на това направление трябва да се има предвид, че всяко използване на компютъра е практическо общуване между потребителя и програмиста, което се разбира като обмяна на продуктите на дейността. Психологически значим признак е това, доколко за самия човек практическото общуване е субективно: дали осъзнава той програмиста като участник в общуването и т. н.

Диалогът с компютъра се характеризира с такива параметри като взаимна активност, взаимно разбиране, защитеност, контрол. Главните характеристики на човека като участник в диалога са неговите личностови и индивидуални характеристики. Психологическият модел на диалога изхожда от различните качества на неговите участници. Човекът, като партньор на компютъра, има действителни потребности, мотиви и цели, докато компютърът има само приписваните нему мотиви и цели. Диалогът с компютъра е само фрагмент от общуването между хората, което в случая се осъществява чрез компютъра и включената в него предметна дейност. Трябва да се има предвид, че целите на участниците в общуването могат да бъдат не само допълнителни, но и конфликтни, че съгласуването на целите може да бъде както съгласно стоящите зад тях мотивационно-смысловни образувания, така и без тях. За психологическия модел не е важно знанието, а процесът на опознаването, възникващо от мотивационно-емоционалните процеси. Моделът на човека като участник в диалога, в който са представени неговите потребности, емоции, установки и съзнание, е много далеч от моделиращата реалност.

При създаването на диалогови системи в практическата работа на първо място стои задачата за повишаване ефективността на взаимодействието между човека и компютъра по начин, при който компютърните програми се приспособяват към нуждите на потребителя.

Динамиката на процесите на формиране, проверки и преформулиране на хипотезите и целите е най-интересният момент в психологическото изследване на взаимодействието между човека и компютъра.

Възниква необходимостта от внедряване в компютърните системи не само на знания за предметната среда, но и за психологични знания за потребителя (негов „психологичен портрет“).

Практиката показва, че може да възникне не само недоверие на човека към компютъра, но и свръхдоверие, т. е. некритично отношение. Затова е необходимо да се създадат такива форми за разпределение на функциите и кооперациите между човека и компютъра, които да отстранят тези явления.

При разработката и използването на диалоговите системи възникват задачи за адаптация към квалификацията и нуждите на потребителя, формирането на готовност у човека към общуване с компютъра, регулация на пси-

хическото състояние на човека, водещ диалог с компютъра. Възниква сложен психологичен проблем при разбирането и приемането на пояснения, потребност от различен тип пояснения, разработка на критерии за пълно разбиране на текста.

Необходими са психологически оценки на такива характеристики като регламент, стил, темпо, лекота на обучението, простота в използването, лекота на запомняне на съобщенията, надеждност и т. н.

Удовлетворението от използването на компютъра не трябва да се отъждествява с ефективността на това използване (17). Системата трябва да отговаря на командите бързо, да дава разбираеми съобщения и да предоставя необходимата помощ. Съобщенията за грешки трябва да бъдат конструктивни и ободряващи, а не осъждащи и враждебни. Необходимо е всяка команда да поражда сигнал за обратна връзка, а не да оставя човека объркан и без помощ (17).

ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ПОСЛЕДСТВИЯ ОТ КОМПЮТЪРИЗАЦИЯТА

Използването на компютъра може да бъде както ефективно, така и неэффективно. Необходимо е да се различат техническите, икономическите, социалните и психологичните аспекти на ефективността. Последният представлява психологичните последици от компютързацията. Това са съвкупности от изменения в психиката на човека в резултат от компютързацията. Тези изменения се отнасят както към познавателните, така и към емоционално-мотивационните процеси, към съзнателното и безсъзнателното, към личността и индивидуалността на човека. Измененията могат да бъдат както ситуативни, така и устойчиви, преки и странични. Към психологичните ефекти се отнасят както образът на самия компютър, така и образът на човека и на неговата психика.

От противоречието на психологичните ефекти възниква необходимост от конкретен научен анализ, целенасочена работа и от корекция на отрицателните последици. Изисква се диференциран анализ по отношение на различните професионални, етнически и възрастови групи, а също така и по отношение на компютрите от различен тип и поколение. Компютърът е не само универсално средство за обработка на данни, но и универсално средство за въздействие върху психиката на човека, което може да бъде както целенасочено, така и стихийно. Това влияние се определя от общите организационни и социални условия, а също така от изходните характеристики на човешката психика.

Психологичният анализ показва, че в условията на компютързация може да се осъществява действително развитие на творчеството. Възникват такива форми на творческия труд, на обучение, игри, които е невъзможно да съществуват без използването на компютър. Заедно с това могат да се появят и нови форми на стереотипно, рутинно мислене. Пораждат се емоции на страх пред компютъра, но също така и оптимизъм, свързан с неговото използване. Започва засилване на външната, престижна мотивация, а също така и интензивно развитие на познавателните потребности на личността. Видоизменя се цялата система от мотиви и цели, участващи в регулацията на творческата дейност.

Компютързацията изостри интереса към изучаването на специфичното в личността на човека и в неговото творчество. Заедно с това компютързацията е източник на ново технократно мислене, съгласно което човек се раз-

Професионалната удовлетвореност от трудовата дейност в обслужващата сфера тук се анализира чрез потребностите и мотивите за труд в единство със социалната ситуация за тяхното осъществяване в сферата на конкретния труд.

Проведеното изследване очертава следната мотивационна система:

- 1) всяка работа е добра, стига да се заплаща — 21,3%;
- 2) заплатата е главното, но трябва да се мисли за съдържанието и за смисъла на работата — 19,2%.
- 3) основен е смисълът на работата, но не трябва да се подценява и заплатата — 29,8%;
- 4) добра е тази работа, където човек е най-полезен за обществото — 19,9%;
- 5) най-подходяща е тази работа, която предоставя възможност на човек да реализира плановете си — 14,6%.

Анализът показва, че за 1/3 от изследваните лица водещ е мотивът, свързан със смисъла на работата, без да се пренебрегва заплащането. Този мотив се оказва на второ място и едва вече на трето или на четвърто място се поставят мотивите, свързани с обществената и с личностната значимост на труда, със съдържанието, смисъла и възможностите, които предоставя съответната дейност. При това се установява връзка между образователното равнище и характера на мотивацията. Налице е тенденцията, че с нарастване на образователното равнище все по-голямо значение придобиват мотивите, свързани с характера на прилагания труд. Докато при работниците с основно образование водещ е мотивът за заплащането — 79,8%, то младежите, завършили гимназия и техникуми, на първо място поставят мотиви за смисъла и съдържанието на дейността.

Придаването на най-голямо предпочитание на смисъла на работата, но с уговорката „заплащане“, изисква да се съобразяваме с факта, че в нашето общество стоково-паричните отношения имат влияние и ако те не са издигнати като основен смисъл и ценност за личността, тяхното значение е нормално. По-скоро буди тревога позицията на онези млади хора (21,3%), които имат за водещ мотив постановката, че всяка работа е добра, стига да се заплаща. Тази тенденция се подчертава и по отношение на готовността за труд. На въпроса „Ако в интерес на работата Ви поканят да поробите известно време на друг обект, където нещата вървят зле и където заплатата е по-ниска, как бихте постъпили?“ 27,9% са категорични в отказа си, 26,7% — биха се преместили, но при определени условия, 14,5% — биха се преместили, без да поставят условия и 30,7% не са в състояние да отговорят. Най-малък е относителният дял на лицата, които са в състояние да работят, без да поставят никакви условия. Анализът показва, че в тази насока има много нерешени проблеми, които сочат, че психическата готовност за труд в конкретните условия на работа в обслужващата сфера не е особено висока.

Трудовата дейност заема централно място в живота на човека, тъй като тя му дава възможност да разкрие своите способности, да придобие определени знания и умения. От друга страна, чрез обществената оценка на резултатите от труда човек преживява своите успехи, получава одобрението или неодобрението на колектива. Поради това представлява интерес степента на удовлетвореност на младежите, работещи в обслужващата сфера при тази мотивационна система. Данните показват, че 64% от изследваните са доволни, а 16,4% — много доволни. Недоволните са 11,8%. Основна причина за не-

удовлетвореност се очертава преди всичко поради ниското заплащане и липсата на възможност за професионално израстване.

Изследвана е и връзката между степента на удовлетвореност и образователното равнище. Данните показват в най-голяма степен удовлетвореност при младежите с висше образование, следвани от СПТУ, техникуми, гимназии и ПУЦ (64,7%). Най-неудовлетворени са младежите, завършили ПУЦ (2,5%). Това извежда на преден план въпросът за професионалната ориентация и за характера на подготовката на младежите в средните учебни заведения като фактор за пълноценна личностна реализация. От изследваните лица 47,7% са доволни от специалността, която са изучавали в училище, 37,3% — отчасти и недоволни — 10%. Следователно около половината от младежите в някаква степен са неудовлетворени от професионалната си ориентация. В това отношение най-голям е делът на завършилите СПТУ и техникуми.

По отношение на подготовката, която дава средното училище, само 30% смятат, че тя е напълно достатъчна. Останалите 60% посочват, че има съществени пропуски, че учебното съдържание се нуждае от основно переустройство и най-вече необходимост от учебна практика.

Това критично отношение показва наличието на редица проблеми в професионалната подготовка, независимо че образователното равнище на анкетираните е високо и в основната си част те са със самочувствието на добре подготвени специалисти.

Наред с недостатъците в професионалната подготовка се забелязва и сериозно разминаване между придобитата и упражняваната специалност. Една трета от изследваните лица (30,3%) работят по съвсем друга специалност, 14,5% — по сродна, което също води до професионална неудовлетвореност.

Отношението между свойствата на личността и нейната активност в труда е динамично. В процеса на трудовата си дейност личността развива своите способности, формират се нови потребности, нови интереси, обогатяват се знанията, при което се променя нейното отношение към социалните ценности. Всяка промяна, свързана с професионалното израстване на личността, води до по-широко и активно включване в общественото производство. В този аспект трябва да се имат предвид и онези мотиви, свързани със стремежа за професионално израстване, за обогатяване на знанията, развитие на способностите — т. е. професионалната квалификация на младежта, обуславяща нейната активност в труда.

Именно тук се проявява отношението между стремежите и възможностите, способностите на личността, от една страна, а от друга страна — условията, в които те се реализират. Всяка промяна на личния статус в професионалната сфера означава промяна в професионалната квалификация, т. е. промяна в уменията, способностите, възможностите за труд и промяна на условията за труд, свързани с въвеждането на ново, по-модерно производство. Следователно професионалните изяви на личността зависят както от конкретните условия на труд, така и от нейните индивидуални характеристики, възможности, знания, умения.

Връзката между професионалната квалификация и трудовата активност на личността е един от показателите, по които можем да съдим за характера на реализацията на младежта в обслужващата сфера. Данните показваха, че различните равнища за изпълнение на плана са свързани с образователното равнище. Установи се най-високо изпълнение на плана при младежите, завършили СПТУ, гимназия, техникум, следвани от ПУЦ и с основно образо-

вание. Младежите с полувисше и висше образование не принадлежат към та- за класификация, тъй като естеството на тяхната работа е друго.

Върху равнището на активността оказва влияние и качеството на изпълнение на трудовите задачи. Този показател изразява характера на прилага- ния труд в качествено отношение. Отново се констатира, че с повишаване на образователното равнище се повишава трудовата активност на личността в нейния качествен измерител. Най-високо се оценява качеството на работата на младежите със средно образование — 53,3%, а най-ниско — на младежите с основно образование — 14,2%.

Влиянието на образователното равнище върху реализацията на младежи- те, работещи в обслужващата сфера, може да се търси и във възможността за напредък в работата. Необходимостта от професионално израстване и само- утвърждаване е стимул за поддържане на висока активност в труда. Прави впечатление, че едва 10% от анкетираните повишават образованието си (сред- но и висше), 35,4% имат желание, но не предприемат нищо в тази насока, 30% смятат, че образованието им е достатъчно, 11% са категорични, че не желаят повишаване на образованието, което е тревожна тенденция сред тези младежи. При това основната група, желаещи да повишат образованието си, са младежите със средно образование (79,7%), следвани от тези с полувисше (7,2%). Само около 2% от работещите с основно образование изявяват жела- ние да продължат обучението си.

Анализът на резултатите позволява да твърдим, че степента на актив- ност в труда е психологически процес, свързан с образователното равнище и със съдържанието на труда. А. Г. Здравомислов и В. В. Ядов показаха, че водещи фактори в мотивацията за труд са съдържанието на труда и удо- влетвореността от работата (2). В. Н. Смирнов също установи, че трудовата активност се свързва с равнището на образование и професионалната квали- фикация (3).

Получените данни от изследването на младежите, работещи в обслужва- щата сфера, също потвърдиха тази тенденция. Установи се, че с повишаване на образователното равнище мотивацията за труд се свързва предимно със съдържанието и с характера на труда. По-високото образователно равнище влияе положително върху трудовата активност на младежите, работещи в об- служващата сфера. На тази основа може да се обясни и наличието на по-ус- тойчива професионална удовлетвореност.

Л И Т Е Р А Т У Р А

1. П а с п а л а н о в, И. Трудовата активност на личността, Партиздат, С., 1982, с. 26.
2. Я д о в, В. А., А. Г. З д р а в о м ы с л о в. Отношение к труду молодых ра- бочих. — В: Социальные проблемы труда и производства, М., 1969.
3. С м и р н о в, В. А. Социальная активность советских рабочих, М., 1979.

R. Petrova

The effect of the level of education upon job satisfaction of young people employed in the sphere of services is considered. The relations of the educational level to work motivation, job satisfaction, quality and quantity of the work, as well as to the aspiration for a good professional career are considered. It is established that a higher educational level has a positive effect upon work activity and maintains a higher stability in job satisfaction.

Медицинска психология

ГРУПОВА ПСИХОТЕРАПИЯ ПРИ ОТВОРЕНА ХЕТЕРОГЕННА ГРУПА БОЛНИ В ПСИХИАТРИЧЕН СТАЦИОНАР

В. ЙОНЧЕВ, Т. МАШОНОВА, В. ДЖОНОВ, А. ДОНЧЕВ, В. СИМОВ

В клиниката по психиатрия при Медицински факултет — филиал Пазарджик, груповата психотерапия (ГП) се практикува от 1985 г. в отворена хетерогенна група болни. Доколкото разпространено мнение е, че групата трябва да е етиологично хомогенна (Т. Ташев, 1976; Б. Д. Карвасарский, 1982 и др.) и трябва да се подбират членове със сходно образование (Т. Ташев, 1976; В. Милев, 1981 и др.), необходими бяха експериментални доказателства за благоприятния ефект от ГП в хетерогенна по пол, възраст, образование и нозологична принадлежност отворена група при малък курсов брой на груповите сбирки — 4 до 8, за обичайния срок на стационарен престой 30—45 дни. Минимален седмичен брой 1—2 сбирки се допускат от С. С. Либих (1974) и др., но за психотерапевтичен курс се посочват като „кратка продължителност 15—20 сбирки (А. Кокошкарлова, И. Караиванова, 1984) и обикновено времетраене 3—6 месеца и повече (А. Атанасов, 1983). Към проучване на ефекта от ГП в наш вариант се насочихме и поради впечатлението, че редица традиционни за ГП в чужбина елементи се пренасят у нас механично и необосновано. Чрез прекомерното стимулиране например на свободни изказвания на произволна тема при интеракционните техники има опасност да се наложат неправилни психоаналитични терапевтични тенденции. Отхвърляме също и традиционния „пакт за мълчание“; той противоречи на стремежа да се организира чрез групата модел на естествена обществена група, в която участниците да се държат като в реалния живот и да коригират погрешни начини на поведение и интеракции. С цел да доближим състава на психотерапевтичната група до състава на естествена група преднамерено включвахме във всяка сбирка и здрави лица — кръжочници по психиатрия и други студенти по медицина.

МАТЕРИАЛ И МЕТОДИ

Изследвахме опитна група от 33 болни и контролна група от 32 болни, преминали през клиниката от ноември 1985 г. до март 1986 г. И при двете групи е провеждана комплексна терапия: сомато-, психо- и социотерапия. При контролната група е провеждана индивидуална психотерапия: рационална психотерапия и външна сугестия в будно състояние при всички болни, спонтанна репродукция при 3 болни и хипноза с лечебно внушение при една болна. При опитната група освен индивидуална психотерапия в същите разновидности и със същата честота е провеждана и ГП: 1—2 сбирки седмично, общо 36 от формирането на групата, с продължителност на една сбирка 60—90 мин, като в отделните сбирки са участвали по 7—15 болни, 1—2 психотерапевти и 1—2 здрави лица освен психотерапевтите. Всеки болен е участвал в 4—8 групови сбирки. ГП беше провеждана със супервизия¹ и обсъждане след всяка сбирка, при неколкостранни консултации с клиничния психолог Т. Краева. Двете групи са сходни по нозологична принадлежност: 61—63% — невротично болни, 30—31% — с ендогенна депресия, 9—6% — с параноидна шизофрения. Сходна е и възрастово-половата структура на сравняваните групи — по 50% от състава съответно в периодите 18—44 г. и 45—65 г.; 2/3 от болните във всяка група са жени.

Преди започването на лечението и на 30-я ден болните бяха изследвани с Кратката психиатрична оценъчна скала на Overall и Gorham (1962), с Въпросника за невротични тенденции и личностови особености (ВНТЛО) на А. Кошкарлова (1975) и Gießen — теста на Beckmann и Richter (1972). След приключването на индивидуалния курс лечение всеки болен е отразявал впечатленията си в есе. Еднократно е проведена социометрия по 4 критерия на третата седмица от формирането на групата. Взети са предвид и данните от всекидневното клинично изследване на болните от лекуващия лекар.

Използвани бяха разнообразни форми на работа в групата: дисцентна психотерапия², вкл. когнитивна, групова дискусия, психодраматични техники, които в случая имаха значение на моделна поведенческа терапия (срв. Sagason и Sarason, 1981), тъй като в групата имаше болен с натраплив страх от разговор по телефон, двама други болни разиграваха разговори по телефон с ежедневна разнообразна тематика и др. Използваха се и активностни техники: групово посаждане на дръвчета и цветя, украсяване на клиниката, танцови вечери, посещение на филм с обсъждане и др. Отделни сбирки протекнаха като чисто интеракционни, но нямаха такъв успех като сбирките с по-разнообразно съдържание. Равностойно бяха застъпвани директивен и недирективен подход. Груповата психотерапия беше интегрирана в системата на терапевтичното общество в клиниката. Избягаше се продължително коментиране на болестните прояви при отделен болен както за отвлечане на вниманието от болестните нарушения, така и за да не се обменя „невротичен опит“. Общи сведения за психичните заболявания бяха внимателно поднасяни от психотерапевта в обобщаващ план, търсеше се общото в групата, а задълбочен ин-

¹ Супервизията се осъществява от компетентен наблюдател, който след груповата сбирка прави критичен анализ на поведението на психотерапевта и му помага в избора на правилни терапевтични решения.

² При дисцентната психотерапия болните се инструктират за най-правилното поведение в обществото и се запознават със същността на психичните разстройства и възможностите за лечението и профилактиката им.

дивидуален анализ на симптоматиката при отделния болен, причините за нея и пътищата за преодоляването ѝ се правеше в индивидуални разговори. Този подход се одобряваше от болните и е в съгласие с „освобождаващата психотерапия“ на Н. Шипковенски.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Събирането на невротичи и депресивни (сендогенна депресия) в групата има непосредствено стимулиращо въздействие върху депресивните. Още в първата сбирка депресивно болна с изразена психомоторна потиснатост и тенденция към усамотяване, наблюдавайки невротичи с живи емоционални реакции и логорея, сподели, че ѝ е ясно по какво се различава от другите хора, че това не е хубаво, и към края на сбирката вече правеше опити да се включва в общия разговор и да реагира емоционално съзвучно.

Шизофренноболните се приемат добре в групата, получават неочаквано много положителни избори при социометрия, повлиява се добре тяхната затвореност, недоверчивост, враждебност.

Резултатите от изследването с Кратката психиатрична оценъчна скала показват, че в едномесечен срок и при двете групи достоверно се редуцират телесната загриженост, страхът, напрегнатостта, депресията, халюцинациите, поривното обедняване, възбудата, безсънието, апрагматизмът ($P < 0,05$).

По данни от изследването с Gießen-теста се установява, че и при двете групи достоверно са подобрени стойностите за интрапсихичен контрол (скала № 3) ($P < 0,05$) (табл. 1 и 2). При нашите пациенти е постигнато равнище

Таблица 1

Оценка на ефекта от лечението при 33 психичноболни, при които е провеждана индивидуална и групова психотерапия (по данни от изследване с Gießen-теста на Beckmann и Richter)

№ на скалата	Преди лечението			След 30 дни лечение			$H_0: \bar{x}_1 = \bar{x}_2$	
	$\bar{x}_1$	$\pm s_{x_1}$	$\pm s_{\bar{x}_1}$	$\bar{x}_2$	$\pm s_{x_2}$	$\pm s_{\bar{x}_2}$	t	P_{H_0}
1	23.97	7.05	1.23	26.17	5.63	0.98	1.40	> 0.05
2	24.00	5.33	0.93	26.12	4.01	0.70	1.83	> 0.05
3	27.00	3.63	0.63	23.45	3.80	0.66	3.90	< 0.001
4	24.00	6.27	1.09	22.85	3.60	0.63	0.91	> 0.05
5	21.64	4.46	0.78	22.03	3.96	0.69	0.38	> 0.05
6	23.67	5.47	0.95	19.97	5.59	0.97	2.72	< 0.01*
E	11.45	8.39	1.46	7.91	6.76	1.18	1.88	> 0.05
C	8.30	5.90	1.03	9.36	6.10	1.06	0.72	> 0.05

на самоконтрол, по-високо от средното за българското и за западногерманското население — $P < 0,001$ (данните за сравнение са на А. Кокошкарлова, 1984). Това е положително, хармонично повишаване на самоконтрола, тъй като не е съпроводено с повишаване на психастенията по ВНТЛО и се придружава от нарастване на социалната потентност (скала № 6 от Gießen-теста) при болните с ГП, т. е. повишена способност за обич, общуване и сигурност в хетеросексуалните контакти ($P < 0,01$). Болните още на 3—4-та сбирка показват речево-двигателна овладяност, съобразяване на поведението си с ин-

Оценка на ефекта от лечението при 32 психичноболни, при които е провеждана индивидуална психотерапия (по данни от изследване с Gießen-теста на Beckmann и Richter)

№ на скалата	Преди лечението			След 30 дни лечение			$H_0: \bar{x}_1 = \bar{x}_2$	
	$\bar{x}_1$	$\pm s_{x_1}$	$\pm s_{\bar{x}_1}$	$\bar{x}_2$	$\pm s_{x_2}$	$\pm s_{\bar{x}_2}$	t	P_{H_0}
1	19.88	3.50	0.62	21.69	2.33	0.51	1.21	>0.05
2	21.63	4.64	0.82	19.88	3.50	0.62	1.70	>0.05
3	23.69	3.11	0.55	22.06	3.06	0.54	2.12	<0.05
4	21.81	7.93	1.40	19.25	7.58	1.34	1.32	>0.05
5	15.88	1.93	0.34	17.00	4.36	0.77	1.33	>0.05
6	20.56	0.80	0.14	21.50	3.17	0.56	1.62	>0.05
E	10.94	9.32	1.65	8.13	0.87	0.15	1.69	>0.05
C	7.69	5.67	1.00	5.88	0.79	0.14	1.79	>0.05

* Разлика в ефекта от лечението при опитната и контролната група.

тересите на околните, преодоляват се показността, стремежът да се заангажират околните със собствените преживявания, намалява рязко даването на хипохондрични оплаквания, болните споделят удовлетворение, че все по-често съумяват да се държат според разбирането си за един идеален образ. В постигнатото повишаване на самоконтрола личи собственият почерк на психотерапевтите от клиниката, тяхната насоченост към предимно патогенетично ориентирана психотерапия — осъзнаване от болния на причинно-следствената връзка между неговата система от отношения и заболяването му, усвояване на нови начини на мислене и поведение с висока приспособителна стойност.

Изследването с ВНТЛО показва, че и при двете групи достоверно са редуцирани стойностите от скалите на астенията, церебрастенията, натрапливостите, депресията, афективната неударжимост, свръхценностност, сензитивност и недоверие, асоциалната и антисоциална нагласа и агресивните тенденции ($P < 0,05$). При болните на ГП е постигнато и значимо снижаване по скалата на вегетативните и психосоматичните разстройства ($P < 0,01$) и на шизоимията ($P < 0,001$), като последното е в съгласие с повишената социална потентност по Gießen-теста в тази група.

Данните от социометрията показват, че и при 1—2 сбирки седмично през третата седмица са налице признаци на групова динамика с поляризиране от алфа до омега позиции, нежелани са главно хистеричните личности.

В есетата си болните разкриват удовлетворение от разнообразието на разглежданите проблеми и неудоволствие от това, че някои от болните многократно излизат и влизат отново по време на сбирките, но това по наше мнение не трябва да се забранява и коригирането му трябва да стане естествено от вътрегруповите представи за норма.

Сбирките протичаха по-оживено, когато темите за разговор се извличаха от актуалното състояние на групата, без предварително да е определена основна тема.

ИЗВОДИ:

1. Значим положителен лечебен ефект може да се получи и при краткотраен курс от ГП при хетерогенна група болни в психиатричен стационар.

При конкретните условия на проучването в резултат от ГП за 30 дни са снижени шизотимията ($P < 0,001$) и вегетативните и психосоматичните разстройства ($P < 0,01$) по ВНТЛО и е повишена социалната пстентност по Gießen-теста ($P < 0,01$). Тези положителни промени липсват при контролната група болни.

2. Установен е благоприятен лечебен ефект от ГП със следните особености няма „пакт на мълчанието“; изоставени са на заден план катарзисните моменти при предимство на преизграждането; счита се за желателна хетерогенност на групата по пол, възраст, образование и нозологична принадлежност; психотерапевтът системно се опитва да създаде нови жизнени цели и предпоставки за пренагласа на личността съгласно модел на приспособително поведение в духа на социалистическия начин на живот и комунистическото възпитание на личността, като работата му е насочена към подпомагане на все по-пълното сливане на интересите на личността и обществото.

ЛИТЕРАТУРА

1. А т а н а с о в, А. В: Неврози и неврозоподобни състояния. Под ред. на Н. Антонов. С., Мед. и физк., 1983, 204—215.
2. К а р в а с а р с к и й, Б. Д. Медицинская психология Л., Медицина, 1982.
3. К о к о ш к а р о в а, А., И. Караиванова. Бл. на НИИПН, 12, 1984, 2—3, 169—170.
4. К о к о ш к а р о в а, А. Психологично изследване на личността в клиничната практика. С., Мед. и физк., 1984.
5. Л и б и х, С. С. В: Руководство по психотерапии. Под ред. В. Е. Рожнова, М., Медицина, 1974, 110—125.
6. М и л е в, В. В: Медицинска психология (В. Милев, К. Мечков). С., СУ, 1981, 202—212.
7. Т а ш е в, Т. Психогенни заболявания. Пловдив, Хр. Г. Данов, 1976.
8. S a r a s o n, I., B. S a r a s o n. Abnormal Psychology. New York, Prentice-Hall, 1980.

GROUP PSYCHOTHERAPY IN AN OPEN HETEROGENOUS GROUP OF PATIENTS OF A PSYCHIATRIC HOSPITAL

B. Yonchev, T. Mashonova, B. Djonov, A. Donchev, V. Simov

The results of a complex therapy of two groups of patients with similar sex, age and nosological data (neuroses, schizophrenia and endogenous depression) have been compared. With 33 patients the group psychotherapy was carried out in an open group, 1—2 times weekly, the number of the participants in each gathering being 7 to 15 with a view to 4—8 participations for each patient. The psychotherapy in this group was combined with individual application separately with each of the patients, as well as with supervision, and discent, behavioural and interaction psychotherapy, group activity techniques etc. With the control group individual psychotherapy was applied, only. The treatment resulted in an increase of the social potency, improvement in the schizothymia, as well as decrease of the vegetative and psychosomatic disorders.

ЗА СВЕДЕНИЕ НА АВТОРИТЕ

Материалите, които се изпращат за публикуване в списанието, трябва да отговарят на следните изисквания:

— да не са публикувани в други печатни издания

— да са изложени в обем не повече от 10—12 страници, а научните съобщения — 6—8 страници (по 30 реда на пишеща машина). Ръкописите да се изпращат в два екземпляра. В посочения обем се включват и таблиците, фигурите и литературата.

— фигурите да са начертани на плътна бяла хартия с плътни линии с черен туш в мащаб 2:1. Надписите към фигурите да бъдат на отделен лист. На гърба на всяка фигура да се пише номерът ѝ, заглавието на статията и името на автора.

— заглавията на таблиците да бъдат кратки и да се изписват плътно всички наименования на графите.

— списъкът на литературата трябва да съдържа само имената на авторите, които се цитират в статията.

— да се изпраща кратко резюме на материала — 10—12 машинописни реда.

— да се посочват трите пълни имена на автора, месторабота и адрес.

Публикуваните материали се хоноруват. Непубликуваните не се връщат на автора.

СЪОБЩЕНИЕ

НОВИЯТ АДРЕС НА СПИСАНИЕ „ПСИХОЛОГИЯ“ Е
УЛ. „НИКОЛА КОФАРДЖИЕВ“ № 14, СОФИЯ, ТЕЛ. 54-12-95.
АБОНАМЕНТИ ЗА 1989 ГОДИНА СЕ ПРИЕМАТ В РЕДАК-
ЦИЯТА НА СПИСАНИЕТО.

СО ДЕРЖАНИЕ

Ф. ГЕНОВ — Психологический тренинг руководителей	2
Психология и перестройка	
Ж. Бушева — Психические барьеры на пути комплексной автоматизации	8
Общая и социальная психология	
А. ШИШКОВ — Некоторые черты личности несовершеннолетнего правонарушителя	14
Н. СЕРБИНСКА — Мотивация как условие для оптимизации певческой деятельности учеников начального школьного возраста	18
Е. ДИМИТРОВ — Координация при междуперсональных восприятиях	22
Педагогическая и возрастная психология	
В. ПЕТРЕНКО, Д. МИХАЙЛОВ — Психосемантическое исследование социальных стереотипов у студентов столицы и провинции	28
Д. БОШНАКОВА — Развитие планирующей функции мышления у учеников начального школьного возраста	36
Политическая психология	
Е. Я. ЯБЛОКОВА — Социально-психологические факторы формирования и укрепления авторитета современного партийного работника	41
Компьютеризация	
О. К. ТИХОМИРОВ — Психология компьютеризации	49
Психология труда	
Р. ПЕТРОВА — Профессиональная удовлетворенность и образовательный уровень	55
Медицинская психология	
В. ЙОНЧЕВ, Т. МАШОНОВА, В. ДЖОНОВ, А. ДОНЧЕВ, В. СИМОВ — Групповая психотерапия с открытой гетерогенной группой больных в психиатрической больнице	59

CONTENTS

PH. GENOV — Psychological training of managers	2
Psychology of restructuring	
ZH. BUSHEVA — Psychological barriers on the way of the complex automation	8
General and social psychology	
A. SHISHKOV — Some traits of the personality of under age delinquent	14
N. SERBINSKA — Motivation — a precondition for optimization of the singing activity of primary school pupils	18
E. DIMITROV — Coordination at interpersonal perceptions	22
Educational and age psychology	
V. PETRENKO, D. MIKHAYLOV — Psychosemantic investigation of the social stereotypes in students of the capital and from the provinces	28
D. BOSHNAKOVA — Development of the planning function of thinking in primary school pupils	36
Political psychology	
E. YABLOKOVA — Social-psychological factors of the formation and strengthening the authority of contemporary party worker	41
Computerization	
O. K. TIHOMIROV — Psychology of computerization	49
Work psychology	
R. PETROVA — Job satisfaction and educational level	55
Medical psychology	
V. YONCHEV, V. DIONOV, T. MASHONOVA, A. DONCHEV, V. SIMOV — Group psychotherapy in open heterogenous group of patients in a psychiatric hospital	59